

Din Hizmetlerinde İLETİŞİM VE TEBLİĞ

EDİTÖR

Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi Faruk KANGER

İstanbul, 2021

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN: 978-625-8490-47-3

Sertifika No: 50201

Kitabın Adı

Din Hizmetlerinde
İletişim ve Tebliğ

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER
Adem SAYDAN

Editör

Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ
Dr. Öğr. Üyesi Faruk KANGER

Kapak Tasarım

Halil YILMAZ

Baskı - Cilt

Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51 Sefaköy-İstanbul
Tel: 0212 624 21 11 pbx Faks: 0212 624 21 17
Sertifika No: 40421

Bu kitap İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Din Hizmetlerinde İletişim ve
Tebliğ adlı Tezli ve Tezsiz Yüksek Lisans Programı Müfredatına uygun olarak hazırlanmıştır.

1. Basım

Aralık 2021 / 1.000 adet basılmıştır.

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüpsultan / İstanbul
Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04
www.ensar nesriyat.com.tr siparis@ensar nesriyat.com.tr

TEBLİĞ VE DAVET İLMİ: BAZI ÖNGÖRÜLER VE TEKLİFLER

Doç. Dr. Selim Argun*

1. TEBLİĞ VE DAVET NEDİR

1.1. Etimolojisi

Tebliğ, lügat manası olarak taşımak, ulaştırmak, bildirmek, eriştirmek; fiil olarak kullanıldığında, çağırarak, seslenmek, adlandırmak, dua veya beddua etmek, ziyafete çağırarak, propaganda yapmak gibi anlamları içerirken isim olarak kullanılınca; ziyafet yemeği (velîme), dava, şiar manalarını içermektedir.¹ “Bir şeyi veya bir haberi ulaştırmak” anlamındaki tebliğ “peygamberlerin yükümlü olduğu, onların vahiy yoluyla aldıkları bilgiyi insanlara ulaştırması”dır.

Davet kelimesi Arapçada *d-a-v* kökünden gelmektedir ve çağırarak, nidada bulunmak anlamlarına gelmektedir. Davet kelimesi bu kökten mastar ve isimdir. Araplar bir topluluğun birbirine çağırarak toplanması için *tedaa el-kavmu* demektedir. *Dai* kelimesi ise anılan fiilden elde edilen bir ism-i faildir, çoğulu *duat* şeklindedir. İyiye veya kötüye çağırarak herkese *dai* denmektedir, bazen *dai* sözcüğüne dişilikle alakası olmayan bir şekilde mübalağayı ifade etmek üzere sonuna bir kapalı *te* eklenmekte ve *daiyeh* kelimesi elde edilmektedir. *Daiyeh*, *dai* ile yakın anlamlı olup çok davet eden manasındadır. Arapçada allâme (çok bilen) ve nessâbe (nesep âlimi) isimleri de mübalağa mantığıyla oluşturulmuştur.²

Da‘vet kelimesi terim olarak özellikle “İslâm’a ve İslâm esaslarının uygulanmasına çağrı” anlamına gelir. Kur’an-ı Kerim’de bu ifade birçok yerde geç-

* Doç. Dr., Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı, ORCID ID: 0000-0002-1015-0817; e-mail: selimargun@hotmail.com

1 İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009), *Sihâhu'l-luga* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2009), 1/111; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadî, ty.), 8/420.

2 Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr el-İfrikî, *Lisanu'l-'Arab*, (Beyrut: Dar Sadîr, 1414).

mektedir. İmana,³ İslâm'a,⁴ Allah yoluna,⁵ hayra çağrı⁶ gibi konularda sıklıkla yer almaktadır. Müslüman bireyin de yükümlülüklerinden sayılmış 'iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak' şeklinde toplumumuzda yer etmiştir. Davete ilişkin pek çok tarif geliştirilmiştir. Bu tariflerin hemen tamamı aynı eksen etrafında şekillendirilmiştir. El-Beyanuni'nin tanımı bu alandaki en kapsamlı tanımlardan biri olarak kabul edilebilir. Ona göre İslâm'ı insanlara tebliğ etmek, öğretmek, hayata yansıtmak, yaşamak, İslam davetini oluşturur.⁷

Bu noktada İslam davetini misyonerlik faaliyetinden ayıran hususa dikkat çekmek yerinde olacaktır. Buradaki en önemli özellik tebliğin proselitizmden farklı olduğu hususudur. İslam davetinde insanların hür akıl ve vicdanlarına birtakım delilleri sunarak, buradan bir sonuca ulaşmaları konusunda onlara hiçbir baskı, tehdit, şantaj veya herhangi bir manipülasyona tevessül etmemek esastır. Proselitizmde ise insanları kendi inançlarını bırakıp başka bir inanca davet vardır. Ama bu davette; insanların zayıf yönlerini veya zafiyetlerini istismar etme, muhtaç olma durumlarından yararlanma ve akla gelebilecek diğer manipülasyon yöntemlerini kullanarak kişilerin irade, akıl ve vicdanları özgür bir şekilde kullanmalarını engelleme söz konusudur.⁸

1.2. Âyet ve Hadislerde Tebliğ ve İlişkili Kavramlar

Tebliğ ve da'vet mana itibariyle aynı içerikte veya yakın anlamda kullanılmıştır. Kur'an'da geçen kelimelerden bazıları ise şunlardır:

Tebliğ: Arapça bir kelime olan "tebliğ", "varmak ulaşmak, nihayete erdirmek" anlamına gelen b-l-ğ kökünden türemiştir. Terim olarak tebliğ; Allah'ın emirlerini ve yasaklarını herhangi bir ekleme ve çıkarma yapmadan olduğu gibi insanlara ulaştırmaya, bildirmeye ve açıklamaya denir.⁹

İrşâd: Sözlükte "doğru yolu bulup kararlılıkla benimsemek" anlamındaki rüşd kökünden türeyen mastar olan irşâd "doğru yolu göstermek" demektir. "İnsanları İslâm dinini benimsemeye ve Müslümanlar'ı dinî görevlerini yerine getir-

3 Hadîd 57/8.

4 Saff 61/7.

5 Nahl 16/125.

6 Âl-i İmrân, 3/104.

7 Muhammed Ebu'l-Feth el- Beyânûni, *el-Medhal ila İlmi'd-Dave*, (Beyrut: Dar er-Risale el-'Alemyye, 1421-2010), 259.

8 Dursun Ali Aykıt, "Hristiyanlık'ta "Kuzu Hırsızlığı" veya "Proselitizm"", *Journal of Islamic Research*, 20/2, (2007), 208.

9 Âl-i İmrân 3/20; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 8/420.

meye çağırma” anlamındaki da‘vet daha çok bu iki anlamın birincisinde, irşâd ise ikincisinde yaygınlık kazanmıştır.¹⁰

Vaaz: Sözlükte “öğüt vermek, uyarmak, sakındırmak” anlamındaki va‘z “bir topluluğa dinî ve ahlâkî konularda nasihat etmek, dinleyenlerin kalplerini iyiliğe ısındıracak sözler söylemek, uhrevî mükâfat ve azaba dair bilgiler vererek teşvik ve ikazda bulunmak” şeklinde tanımlanır.¹¹

Nasihat: Sözlükte “bir şey saf, halis olmak, kötülük ve bozukluktan uzak bulunmak; iyi niyet sahibi olmak ve başkasının iyiliğini istemek” anlamlarındaki nush kökünden türeyen nasihat kelimesi “başkasının hata ve kusurunu gidermek için gösterilen çaba; iyiliği teşvik, kötülükten sakındırmak üzere verilen öğüt; başkasının faydasına ya da zararına olan hususlarda bir kimsenin onu aydınlatması ve bu yönde gösterdiği gayret” manalarında kullanılmaktadır.¹²

İnzâr: Sözlükte “korkulu bir şeyi bilip sakınmak” anlamına gelen nezr (nizâre) kökünden türetilmiş olup “korkulu bir şeyi haber vererek sakındırmak” demektir. “Sevindirici haber verme” anlamındaki tebşîrin karşıtı olan inzâr dine da‘vet yöntemlerinden biridir.¹³

Tebşîr: Sözlükte “güler yüzlü olmak; güler yüzle karşılamak; müjdelemek” anlamındaki beşr (büşûr) kökünden türeyen tebşîr “müjdelemek” demektir.¹⁴

Emri bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker: Arapçada “bilmek, tanımak, düşünerek kavramak” anlamındaki ‘irfân kökünden gelen ma'rûf sözlükte “bilinen, tanınan, benimsenen şey” manasına gelir. “Bir şeyi bilmemek, bir şey zor ve sıkıntılı olmak” gibi anlamlar taşıyan nûkr veya nekâret kökünden gelen münker ise tasvip edilmeyen, yadırganan, sıkıntı duyulan şey” demektir.¹⁵

Cihâd: “Dini emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve başkalarına öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışmak, İslâm’ı tebliğ etmek, nefse ve düşmanlara karşı mücadele gibi anlamlara gelmektedir.¹⁶ Allah yolunda savaşmak cihâdın yöntemlerinden sadece biridir. Cihâdın asıl gayesi ise tebliğdir.

Terim olarak tebliğ ve da‘vet, Müslüman olmayanları İslâm’a, Müslümanlar’ı ise inandıklarının gereğini yapmaya çağırma olarak değerlendirilmektedir.¹⁷

¹⁰ Kehf 18/17; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3/175.

¹¹ A'râf 7/62, 68, 69; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 7/476.

¹² Nahl 16/125; Asr 103/1-3; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2/615.

¹³ Mâide 5/92; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 5/199.

¹⁴ Fetih 48/8; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4/59-63.

¹⁵ Âl-i İmrân 3/114; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 9/236-243.

¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3/133.

¹⁷ Zekerîya Güler, “Tebliğin Mahiyeti ve Sınırları” *Kutlu Doğum 2003 İslâm'ın Güncel Sunumu* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 12-15; Mustafa Çağrı, “Da‘vet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul:

Tebliğ yukarda belirtildiği üzere Allah'ın mesajının duyurulması, ulaştırılmasıdır. Bu görevin ilk muhatabı ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem'den (as) başlamak suretiyle Hz. Muhammed'dir (s). Bu açıdan bakıldığında tebliğ peygamberlerin asli vazifelerinden biridir. Peygamberlerin sıfatlarından biri olarak nitelendirilmiştir. Allah, mükerrer bir varlık olarak yarattığı insanı başıboş bırakmamış ona vahiy ile doğru yolu göstermiş ve mesajını yine kendi içlerinden seçtiği örnek insanlar vesilesi ile insanlara ulaştırmıştır. Tebliğ ve da'vetlerini yapmışlardır.¹⁸ Onlara tâbi olan ümmetler de bu görevle mükellef tutulmuşlardır. İyiliği emir ve kötülükten nehy sâlih kimselerin özelliklerinden sayılmış, içinde bulundukları toplumda bu emri yerine getirmeyenler ise kınanmıştır.¹⁹

1.3. Tebliğ ve Davetin Önemi

“Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten meneder ve Allah’a iman edersiniz. Kitap ehli de inansalardı elbette kendileri için hayırlı olurdu. Onlardan iman edenler de var. Ama pek çoğu fâsık kimselerdir.”²⁰

“(Resûlüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütü ile da'vet et ve onlarla en güzel şekilde mücadele et! Rabbin, kendi yolundan sapanları en iyi bilendir ve O, hidayete erenleri de çok iyi bilir.”²¹

“Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, O'nun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun.”²²

Yukarıda zikredilen ayetlerde ve bazı hadislerde geçen emir ve tavsiyelerin mahiyetinden tebliğ ve da'vetin farz olduğunda icma edilmiştir. Tebliğ ve da'vet aslen dinlerin yayılma ve genişlemesi, müntesiplerinin artırılması yönünde en önemli faaliyetlerdir. Dinlerin tebliğsiz yayılması düşünülemez. İslâm'da buna büyük önem verilmiştir.²³

Tebliğ, dinin insanlara aktarılma biçimidir. Allah'ın peygamberleri vasıtası ile bildirdiklerinin sunulmasıdır. Onların hidayetine vesile olma gayretidir.

Tebliğ, peygamberliğin de ortaya çıkmasını gerektirmektedir. Çünkü Allah, mesajını yine kendi cinsinden olanlara vahyettiğini belirtmiş ve onlardan bu görevi

TDV Yayınları, 1994), 9/16.

18 Âl-i İmrân 3/164.

19 Tevbe 9/71; A'râf 7/165; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 17.

20 Âl-i İmrân, 3/110.

21 Nahl, 16/125.

22 Maide, 5/67.

23 Mustafa Sönmez, “Peygamberlerin Tebliğ Sıfatı ve Bu Sıfatın Arka Planını Oluşturmada Diğer Sıfatların Rolü”, *EBYÜ İlahiyat Fakültesi Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 10/35, (2011), 279.

yerine getirmelerini istemiştir.²⁴ Onlar da bu vazifelerini yerine getirmişlerdir. “Allah’a çağıran, dine ve dünyaya yararlı iş yapan ve ‘Ben Müslümanlardanım’ diyenden daha güzel sözlü kim vardır?” ayetinin tefsirinde bu vasfın tebliğ ve da‘vet görevini yerine getiren ve bu uğurda sabır gösterenlere de şamil olduğu belirtilmiştir.²⁵ Kur’an’da üsve-i hasene olarak peygamberlerin temsil ve örneklikleri dile getirilmiştir.²⁶ Peygamberlerin hepsi nasıl dinlerini tebliğde gayret etmişlerse Müslümanlar’ın da her mekân ve zaman diliminde, tebliğ sorumluluğunu onları örnek alarak yerine getirmesi gerekir. “Hepiniz çobansınız ve hepiniz elinizin altındakilerden sorumlusunuz. Yönetici bir çobandır. Erkek, aile halkının çobanıdır. Kadın, kocasının evi ve çocukları için çobandır. Hepiniz çobansınız ve hepiniz çobanlık yaptıklarınızdan sorumlusunuz.” hadisinden temsil ve tebliğ sorumluluğu yüklemektedir.²⁷ Nitekim Hz. Peygamber’in (s) Veda haccında yaptığı konuşmada “Burada size bildirdiklerimi burada bulunanlar burada bulunmayanlara duyursunlar; Olur ki, burada bulunmayanlar bu anlatılanları sizden daha iyi anlar ve itaat eder.” diyerek Müslümanlar’ın sorumluluğunu hatırlatmıştır.²⁸ Aksi halde bu görevi yerine getirmeyenler kınanmakta ve sonucunda onlara cezanın varlığı hatırlatılmaktadır. Hz. Muhammed (s), ümmetine Kur’an’da tebliğ görevini yerine getirmeyen ve Allah’ın gazabına yakalanan İsrailoğullarını örnek vererek tebliğ konusunda dikkatli olmaya çağırmaktadır.²⁹ Emri bi’l-ma‘rûf ve nehy-i ani’l-münker ilkesi mü’min olanların özellikleri arasında sayılmış, münafıkların iyiliğe engel olmaları ve kötülüğü yaymadaki aşırılıkları hatırlatılmış kısaca tebliğde titizlikle üzerinde durulması istenmiştir.³⁰

2. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TEBLİĞ VE DAVET

İnsanoğlunu yoktan var eden ve yarattığı şeyleri onun emrine veren Yaratıcının insanı başıboş bırakmayacağı akıl sahipleri için yadsınamaz bir gerçektir. Hz. Âdem (as) ile başlayan ve Hz. Muhammed (s) ile son bulan bu nübüvvet silsilesi tebliğin daimî olduğu ve onda kesintinin olmadığı sonucuna ulaştırmaktadır. Tarihin farklı dönem ve coğrafyalarında ortaya çıkan ilahi dinlerin mesajlarında bazı

24 İsrâ 93-95; En’âm 6/9.

25 Ebû’l-Berekât Hâfizüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö. 710/1310), *Medârikü’l-tenzîl ve hakâikü’l-te’vîl*, thk. Yusuf Bedîvî, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2018), 3/326.

26 Ahzâb 33/21; Kalem 68/4.

27 Buhârî, “Nikâh”, 91, “Vesâya”, 9.

28 Buhârî, “Hacc”, 132; “İlim”, 9, 10, 37.

29 Bakara 2/159-160; Mâide 5/78-79; Buhârî, “Şirket”, 6.

30 Tevbe, 9/67, 68, 71, 72.

şekilsel farklılıklar olsa da temelde hepsinin çağrısı tevhide yani Allah'ın birliğine ve ahiret hayatına olmuştur.³¹

Ayrıca ileride değinileceği üzere peygamberlerin hayatında tebliğin şekil, içerik, metot gibi özelliklerini de örnekleriyle görmekteyiz. Kur'an'ın evrensel ve kıyamete kadar geçerli ve bizzat korumasını Allah'ın üzerine aldığı bir mesaj olması hasebiyle, tebliğ ve da'vet olarak mesajın iletilmesinin sürecelecek bir eylem olduğunu söylemeliyiz. Kur'an'ın kendisinin bir öğüt³² olduğu, **“De ki: Hangi şey şahadetçe en büyüktür? De ki: (Hak peygamber olduğuma dair) benimle sizin aranızda Allah şahittir. Bu Kur'an bana, kendisiyle sizi ve ulaştığı herkesi uyarmam için vahyolundu...”**³³ ayetinde ifade edilmiş ve birçok ayette bu konunun örnekleri verilmiştir. Hz. Nuh (as) **“Allah'a kulluk edin; ondan sakının ve bana itaat edin ki Allah günahlarınızı bağışlasın ve sizi belli bir süreye kadar ertelesin; doğrusu Allah'ın belirttiği süre gelince artık o ertelenmez; keşke bilseniz!”**³⁴ demektedir. Hz. Hûd (as) **“Rabbimin vahyettiklerini size tebliğ ediyorum. Ben sizin için güvenilir bir nasihatçiyim.”**³⁵ şeklinde kavimlerine olan da'vet ve tebliğlerini içeren cümleleri görmekteyiz. Hz. İbrahim'in (as) babası ve kavmini çağrısı,³⁶ Hz. Musa (as) ve Hz. Harun'un çağrıları,³⁷ Hz. Şuayb'in (as)³⁸ kavmiyle olan mücadelesi, Hz. İlyas'ın (as) sözleri³⁹ de Kur'an'da yer alan tebliğ ve da'vetin örneklerindendir.

2.1. Hz. Âdem'den (as) Hz. Muhammed'e (s) Tebliğ ve Davet (Tevhit İlkesinde Devamlılık)

Mesajın sahibi Allah, içeriği kurtuluş yolu, ileten peygamberler olduğu için tebliğ ve da'vetin önemini yine kendi içinde arayabiliriz. Dinlerin ilk tebliğcileri peygamberlerdir. Kur'an'da her topluma peygamber gönderildiği ifade edilmiştir.⁴⁰ Dolayısıyla Allah her dönemde ve her topluma mesajını iletecek peygamber göndermiş ve onları tebliğ ile görevlendirmiştir. Zaten insanlık tarihine bakıldığında peygamberlerin tebliğ görevi esnasında karşılaştıkları zorluklar ve mücadeleler görülmektedir. Peygamberler hicrete zorlanmış veya kavimlerin öldürülmüştür.⁴¹

31 Saff 61/7; Hadid 57/8; Ahkâf 46/31, 32.

32 Tâhâ 20/2; Yâsîn 36/39; Kâf 50/45.

33 En'âm 6/19.

34 Nûh 71/3, 4.

35 A'raf 7/67.

36 En'âm 6/74-75.

37 A'raf 7/104.

38 A'raf 7/93; Hûd, 11/84.

39 Sâffât 37/123-126.

40 Yûnus 10/47; Hicr 15/10; Nahl 16/36; İsrâ 17/15.

41 Bakara 2/61; Ankebut 29/26.

Bu konuda birçok ayette görevlerinin ne olduğu kendi dillerinden aktarılmıştır. Örneğin Hz. Nuh (as) **“Ben size Rabbimin vahy ettiklerini tebliğ ediyorum ve size nasihat ediyorum. Sizin bilmediğiniz şeyleri de Allah tarafından gelen vahiy ile biliyorum.”** demektedir. görevine ve mesajın sahibine vurgu yapmaktadır.⁴² Peygamberler gece-gündüz bu vazifeyi yapmaya gayret etmişlerdir. Hatta bu vazifede gösterilecek bir eksikliğe karşı kınama gelmiştir. Hz. Yunus’un (as) kıssası buna bir örnektir.⁴³ **“Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan onun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun. Allah seni insanlardan korur. Şüphesiz Allah, kâfirler topluluğunu hidayete erdirmeyecektir.”** ayetinde geçtiği üzere Hz. Muhammed’e (s) de bu konuda ikaz yapılmıştır.⁴⁴

Tebliğde önemli hususların başında yaklaşım gelmektedir. Kur’an’da peygamberlerin yaklaşımına dair birçok örnek vardır. Hz. İbrahim’in (as) babasını tevhide çağırması,⁴⁵ Hz. Musa (as) ve Hz. Harun’un (as) Firavun’a gitmesi⁴⁶ anlatılırken tebliğin gerekliliği ve metodu hakkında bilgi verilmektedir. Hz. Lokman (as) evladına olan öğütlerini sıralanırken ona ‘yavrucuğum’ diyerek konuşmasına başlaması da ‘vette yol gösterici bir yaklaşımdır.⁴⁷ Tebliğde temsilin en güzel örnekleri peygamberlerin uygulamalarıdır. Bu nedenle mübelliğ peygamberlerin hayatlarını ve uyguladıkları metotları iyi bilmeli ve onların davranışlarını örnek almalıdır.⁴⁸

2.2. Hz. Peygamber’in (s) Tebliğ ve Daveti (Kur’ân-ı Kerîm’den ve Hz. Peygamber’in (s) Uygulamalarından Örnekler)

Önceki kavimlere gönderilen peygamberler kavimlerini da‘vet etmişler, onlardan çok azı dışında, kavimleri bu da‘vete olumsuz yanıt vermiş ve neticesinde Allah’ın gazabına uğramışlardır.⁴⁹ Nihayetinde Hz. Muhammed (s) Allah’ın son ve tüm insanlığa olan mesajı İslâm’ı tebliğ ve insanları da‘vetle mükellef kılınmıştır. Birçok ayette bu görevin aşama aşama mertebeleri, metodu gibi hususlar yer almaktadır. Hz. Muhammed (s) de ayetlerde ifade edildiği şekilde uygulamalarıyla bizlere göstermiştir. Aslında tebliğ ve da‘vetin en güzel örnekliğini Hz. Muhammed’in (s) hayatında görüyoruz. Hem hâl dili hem de kâl dili ile kısa sürede

42 A’râf 7/62, 68, 79.

43 Sâffat 37/142.

44 Mâide 5/67.

45 Meryem 19/42.

46 Tâ-hâ 20/44.

47 Lokman 31/13.

48 Sönmez, “Peygamberlerin Tebliğ Sıfatı ve Bu Sıfatın Arka Planını Oluşturmada Diğer Sıfatların Rolü”, 285-287.

49 Tevbe 9/70.

İslâm'ın yayılmasında ve etrafında "anam babam sana feda olsun" diyerek ona sevgiyle bağlananlarda yüzlerce örnek bulunmaktadır. Örneğin ilk vahyin ardından Allah, peygamberine mesajını iletmesini Müddessir suresinde **"Ey örtünüp bürünen (Peygamber!) Kalk da uyar. Rabbini yücelt. Nefsini arındır. Şirkten uzak dur. İyiliği, daha fazlasını bekleyerek (bir kazanç elde etmek için) yapma. Rabbinin rızasına ermek için sabret."** diyerek emretmektedir.⁵⁰

Allah Resûlü (s) tebliğe önce ailesinden ve yakın akrabasından başlamıştır.⁵¹ Önce eşi Hz. Hatice (ö. 620) ardından Hz. Ali (ö. 40/661) ve Zeyd (ö. 8/629) arkadaşlarından Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) olmak üzere da'vete olumlu yanıt vererek ilk Müslümanlardan olma vasfını kazanmışlardır.⁵² Hz. Peygamber (s) Safa tepesinde bir yemek da'veti vererek yakın akrabalarını çağırarak ve onlara ziyaret vermiş ve tebliğini *"-O hâlde ben şimdi size, önünüzde şiddetli bir azap günü bulunduğunu, Allah'a inanmayanların o çetin azaba uğrayacaklarını haber veriyorum. Ben sizi o çetin azaptan sakındırmak için gönderildim."* diyerek yapmıştır.⁵³ Gerek Ebû Leheb gerekse daha sonraki zamanlarda ilahi da'vete olumsuz karşılık verenler Hz. Peygamber'in (s) amcası Ebû Tâlib'e gelerek yeğenini tebliğ ve da'vetten men etmesini istemişlerdir.⁵⁴ Belki burada Hz. Muhammed'in (s) sabır ve sebatını, azim ve kararlılığını, ihlas ve samimiyetini gösteren ayrıca görevin zorluğunu içeren "bir elime ayı, bir elime güneşi verseler bu davadan vazgeçmem" sözünü ifade edecektir.⁵⁵ Hz. Peygamber'in (s) ve arkadaşlarının dini tebliğ hususunda Erkam'ın evinin ayrı bir yeri vardır. Gelen mesaj burada özümsemekte ve çevrelerine buradan aldıkları ilhamla tebliğ görevine devam etmişlerdir.

Mekke Döneminde baskı gören Müslümanların bir kısmının Habeşistan'a hicret etmesi,⁵⁶ Hz. Peygamber'in (s) da'vete cevap verebilecek yeni insanlar ve yurt arayışı ile Tâif'e hicreti⁵⁷ tebliğin öneminden kaynaklanmıştır. Yine Mekke'ye gelenlere İslâm'ı anlatmak için koşuşturması⁵⁸ ve Akabe'deki görüşmelerde Medinelilere İslâm'ı anlatması yine tebliğin en güzel örneklerindendir.⁵⁹ Ardından

50 Müddessir 74/1-6.

51 Şuarâ 56/214.

52 Ebû Muhammed Cemâleddin Abdülmelik İbn Hişâm (ö. 218/833), *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk., Mustafa Sekkâ, İbrahim el-Enbarî, Abdullaziz Şelebî, (Beyrut: Daru'l-İhya, 1997), 225-228

53 İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 238-239; Buhârî, "Tefsîr", 26.

54 İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 240.

55 İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 241.

56 Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesâr İbn İshâk (ö. 151/768), *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Ahmet Ferd Mezîdî (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 240, 494.

57 İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 366.

58 İbn İshâk, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 261.

59 İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 377.

Medine'ye gönderilen Mus'ab b. Umeyr (ö. 3/625) tebliğ ve da'vetin muallimlikle nasıl yapılacağıının ilk temsilcisi olmuş, Hz. Peygamber'in (s) ve Müslümanların hicretine güzel bir zemin hazırlamıştır.⁶⁰

Hz. Peygamber'in (s) tebliğinde diğer bir aşama artık kurumsallaşmayla birlikte komşu hükümdarları İslâm'a çağırmasıdır. Burada yine Hz. Peygamber'in (s) dikkat çekici bir örnek uyguladığını görüyoruz. Bölgeyi ve insanların özelliklerini bilenlerin elçi olarak seçilmesi, hitabet gibi da'vette etkiyi artıracak niteliklere sahip olanların tercih edilmesi gibi incelikleri içermektedir.⁶¹

Hz. Peygamber'in (s) çevre kabilelere de elçiler göndermesinde, gelen elçilerle olan iletişimlerinde veya soru sormaya gelenlere verdiği karşılıklarda günümüze ışık tutacak esaslar vardır. Gönderdiği elçilere nasıl davranmaları gerektiğini öğütlemiş, kendisine soru sormaya gelenlere yaklaşımı ve verdiği cevaplarıyla pratikte de göstermiştir. Örneğin Ebû Musa el-Eş'ârî'yi (ö. 42/662-63) gönderirken *"Müjdeleyin, nefret ettirmeyiniz; kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız. Uyumlu olunuz; geçimsiz olmayınız."* tavsiyesinde bulunmuştur.⁶² Kendisi de gelenlerin uygunsuz hareketlerine karşın yumuşak huylu davranmış ve gelenin seviyesine göre cevap vermiştir.⁶³

Tebliğ ve da'vette başta Hz. Peygamber (s) ve sahabe birçok sıkıntıya da maruz kalmışlardır. Mekke döneminde uygulanan baskı bir yana Taif'te gördükleri muamele bu işin ne denli zor olduğunu ortaya koymaktadır. Medine döneminde yaşanan Recî' Vak'ası ve Bi'rîmaüne olayı İslâm tarihinde tebliğ için giden sahabenin şehit edildiği üzücü olaylardan bir tanesidir.

Hz. Muhammed'in (s) da'vet ve tebliğ metodu hakkında yine Kur'an'da *"Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba-katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet. Onlar için Allah'tan bağışlama dile. İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et, (ona dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever."* buyrulmaktadır. Buradan nebevi modelde tebliğ ve da'vette örneklığe vurgu yapılmaktadır.⁶⁴

Hz. Muhammed'in (s) tebliğ ve da'vet hakkında çok sayıda rivayet gelmiştir. *"Allah'a yemin ederim ki, Cenâb-ı Hakk'ın senin vâsitanla bir tek kişiyi hidâ-*

60 İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 379.

61 Selim Argun, "Hz. Peygamber'in (s) Sâsânîler'e Gönderdiği Elçisi Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî: Hayatı ve Diplomatik Faaliyetleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (2020), 69-70.

62 Buhârî, "İlim" 11, "Edeb", 80; Buhârî, "Vudû", 58.

63 İbn İshâk, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 637.

64 Âl-i İmrân 3/159.

yete kavuşturması, (en kıymetli dünya nimeti sayılan) kızıl develere sâhip olmandan daha hayırlıdır.”⁶⁵

“Bizden bir şey işitip, onu aynen başkalarına ulaştıran kimsenin Allah yüzünü ak etsin! Kendisine bilgi ulaştırılan nice kimseler vardır ki, o bilgiyi bizzat işitenden daha iyi anlar ve tatbik eder.”⁶⁶

“Hidayete davet eden kimseye, kendisine tâbî olanların sevabı kadar sevap verilir. Bu onların sevaplarından da bir şey eksiltmez.”⁶⁷ gibi bazı sözleri Müslümanlar için birer serlevha kabul edilmiştir. Toplumlar arasında İslâm'ın yerleşmesi, İslâm'a karşı yöneltilen eleştirilere karşı cevaplar verme, ortaya atılan şüphelerin giderilmesi ve toplumun ıslahına yönelik gayretlerin temelinde bu sözlerin yeri büyüktür.

Hız. Peygamber'in (s) vefatından sonra da tebliğ ve da'vet görevi devam etmiştir. Çeşitli ülkelerdeki sahabe kabirleri yapılan tebliğin ulaştığı yerleri göstermesi açısından önemlidir. Cihâd da Allah'ın “i'lâ-yi kelimetullah"ın yayılması anlamında tebliğin bir yöntemidir. Bu açıdan bakınca Hız. Peygamber'in (s) gazvelerinin temel amacı dinin yeryüzünde hâkim olmasıdır. Bununla beraber gerek Hız. Peygamber (s) zamanında gerekse sonraki dönemlerde farklı yöntem ve metotlarla dinin yayılması amacıyla orta ve güneydoğu Asya bölgelerinden Anadolu ve Karadeniz'in kuzeyine fethedilen yerlere giden ilim ve gönül insanları vesilesiyle İslâm hızla yayılmıştır. Diğer taraftan Avrupa'nın içlerine kadar ulaşan Müslümanların orada bıraktığı miras da tebliğ ve da'vetin o dönemlerde vardığı diğer bir noktadır. Müslümanların fetih hareketinden önce bölgeye önce ilim sahibi, güzel ahlaklı, örneklik ve önderliği olan seçkin kimselerin gönderilerek gönüllerin İslâm'a ısındırılması ile fethin önünün açılması sağlanmıştır. Birçok bölgenin kendi isteği ile İslâm'a girmesi bu gayretlerin sonucu olarak değerlendirilebilir. Örneğin 1862 yılında Güney Afrika'ya giden Ebû Bekir Efendi⁶⁸ (ö. 1297/1880) ile Güney Amerika'da İslâm'ın yayılmasına vesile olan Bağdatlı Abdurrahman Efendi'nin bir örnek olması hasebiyle çalışmaları takdire şayandır.⁶⁹

İslâm tarihinde zaman zaman bazı mezheplerin ehlistünnet dışındaki davet çalışmaları görülmüştür. Bunlar Hız. Peygamber (s) döneminden başlamak üzere peygamberlik iddiasında bulunan yalancılar başta olmak üzere Emevî, Abbâsî dö-

65 Buhârî, “Ashâbu'n-Nebî”, 9.

66 Tirmizî, “İlim”, 7.

67 Müslim, “İlim”, 16.

68 Mustafa Baktır, Cezmi Eraslan, “Ebû Bekir Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/276.

69 Bağdatlı Abdurrahman Efendi, *Brezilya'da İlk Müslümanlar (Brezilya Seyahatnâmesi)*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017).

nemlerinde görülen Şîîlerin ve Fâtımîler, İsmâîlîler, Karmatîler, Bâtınîler, Dürzîler gibi grupların da çevrelerine fikirlerini yaymak üzere dâîler göndermişlerdir. Bâtınîlerin Emîr Rıdvân b. Tutuş (ö. 507/1113) döneminde Halep'te de da'vet faaliyetlerinin yönetildiği "Dârü'd-da've" adlı bir kurum kurdukları rivayet edilmiştir. İsmâîlik'te dâîliğin önemli bir yer vardı.

20. yüzyılın başlarında tebliğ için bazı çalışmalar yapılmıştır. Osmanlılar Afrika içlerine yönelik tebliğ teşkilatı kurmaya çalışmış fakat bu teşebbüs Osmanlı-Rus savaşları nedeniyle akamete uğramıştır. 1910 yılında Mısır'da Dârü'd-da've ve'l-İrşâd gerek gayr-i müslimler arasında İslâm'ı anlatacak, gerekse Müslümanlara vaaz ve nasihat ederek onların aydınlanmalarını sağlayacak mübelliğler yetiştirecek bir müessese kurulmuştur. Aynı dönemlerde Hindistan'da kurulun Encümen-i Hâmî-yi İslâm, Haydarâbâd'da Encümen-i Tebliğ-i İslâm, Kanpûr'da Medrese-i İlâhiyyât, Pencap'ta Encümen-i İşâat ve Ta'lim-i İslâm, Delhi'de Encümen-i Hidâyeti'l-İslâm gibi cemiyetler ortaya çıkmıştır. Kahire'deki Câmîatü'l-Ezher, Mekke'deki Câmîatü'Ümmi'l-Kurâ, Medine'deki el-Câmîatü'l-İslâmiyye ve Riyad'daki Câmîatü Muhammed b. Suûd'a bağlı Külliyyetü'd-Da've ve Usûlü'd-Dîn gibi son zamanlarda aktif faaliyet gösteren üniversite ve kurumlar çalışmalarını sürdürmektedirler.⁷⁰ 1926 yılında kurulan Cemâat-i Tebliğ ve Cemâat-i İslâmî dünyanın pek çok yerinde faaliyette bulunan grupların başında gelmektedir.⁷¹ Ayrıca yine Hint bölgesi kaynaklı Kadîyânîlik, Bahâîlik gibi gruplar da fikirlerini geniş bölgelerde yayma çabasıdadırlar.⁷²

Tebliğ ve Davet metodu konusunda yirminci yüzyılın önde gelen Müslüman mütefekkirlerinden olan Profesör İsmail Râci Farûkî'nin Tebliğ ve Dava'nın mahiyeti ve nasıl olması gerektiği üzerine kaleme aldığı çalışmasında, tebliğ ve dava faaliyetlerinin mahiyeti üzerinde derinlemesine analizler yaparak, gelecekte bu faaliyetlerin nasıl yapılsa Yaratıcının muradına uygun olabileceği konusunda Müslümanlara rehberlik edebilecek çeşitli prensipler öne sürmüştür.⁷³

Buna göre, insanları Allah'ın yoluna çağırmayı amaçlayan tebliğin esasında, Müslümanın sahip olduğu ilahi hakikatten hem kendisinin nasiplenmesi hem de bunu diğer insanlarla paylaşması prensibi vardır. Çünkü hakikatin özünde bilinir olmayı isteme gibi rasyonel bir gereklilik vardır. Hakikat, kendisine sahip olan

70 Mustafa Çağrıncı, "Da'vet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/16.

71 M. Manazir Ahsan, "Cemâat-i Tebliğ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/293.

72 Ethem Ruhi Fırlı, "Kâdiyânîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/137-139.

73 Ismail al-Faruqi, "On the Nature of Islamic Da'wah". *International Review of Mission*, 65, (1976), 391-409. <https://doi.org/10.1111/j.1758-6631.1976.tb03574.x>

kimseden, bu hakikati başkalarıyla da paylaşmasını ister. Çünkü dini hakikatler sadece teorik değil, aynı zamanda aksiyolojik ve pratiktir. İnanan kimse keşfettiği bu hakikatleri diğer insanlarla paylaşma konusunda uyarılmıştır. İnanan kimsenin takvası, fazileti ve merhameti içinde bulunduğu nimetten başkalarının da haberdar edilmesi yükümlülüğünü kendisine yükler.⁷⁴ Tebliğin amacı, tebliğ edilenin kendi vicdanı ile seçmesi neticesinde gerçekleşir.

Hız. Peygamber'in (s) ve ashabın yaşadığı dönemden küreselleşen dünyada sınırların ortadan kalktığı bir döneme geçilmiştir. Bu değişim gün geçtikçe daha da hızlanmaktadır. Hız. Peygamber (s) o günün şartlarında çevre ülkelere mektuplar yazarak ileri safhada tebliğ faaliyetinde bulunurken küçük bir köy haline gelen dünyada iletişim artık anlık bilgilerle yapılabilmektedir. Hızlı gelişen teknoloji ile peygamberlerin temel görevi olup Allah'ın mesajını ulaştırmakla görevli olan onun müntesiplerinin de zamanın şartlarına uygun yöntem ve tekniklerle bu görevi yerine getirmeleri elzemdir. Özellikle bilgi dezenformasyonunun olduğu, yanlış algılar üretmek için yalan-yanlış bilgilerin ortalığa sürüldüğü bu sayede saf insan fitratının bozulmaya çalışıldığı bir dönemde gerek bireylere gerekse kurumlara büyük görevler düşmektedir. Tebliğ ve da'vetin kişilerin gücü nispetinde ailesinden ve çevresinden başlaması gerçeğini ve belli ölçülerde herkesin bu görevi yerine getirmesi gerekliliği ile artık kuşaklar arasında değil aynı dönemdekiler arasında bile farklılıkların olduğu bilinciyle, bu vazifenin daha profesyonelce yapılması gerektiği görülmektedir.

Sanal dünya, sosyal medya, kitle iletişim araçları zaman ve mesafenin kalkmasına neden oldu. Aile içerisinde çocuk, bilgiyi ebeveyninden değil bu sayılan mecralardan elde edebilmektedir. Neyi, nasıl, nereden aldığını bilmediğimiz bilgilere karşı eğitimcisiinden yöneticisine bilim adamından din görevlisine geniş katılımlı çalışmalar yapılmalıdır. Tahrîm suresinde kendimizi ve ailemizi korumamız emredilmektedir.⁷⁵ Gerek kendimizi korumak gerekse değerli olan insana da Allah'ın mesajını ulaştırarak onların kötü akıbetten kurtulmasını sağlamak tebliğ görevinin daha titiz bir şekilde yapılmasını gerektirmektedir. Ayrıca İslam davet ve tebliğ tarihi sürecini derinlemesine tahlil eden oryantalist düşünürlerin İslam dininin bundan sonra da mesajını insanlığa ulaştıracak güce sahip olduğu fikrine sahip oldukları gözden kaçırılmamalıdır.⁷⁶

⁷⁴ al-Faruqi, "On the Nature of Islamic Da'wah", 391.

⁷⁵ Tahrîm 66/69.

⁷⁶ Thomas W. Arnold, *The Preaching of Islam*, (London: Constable & Company Ltd, 1913), 427.

3. TEBLİĞ VE DAVETİN KURUMSALLAŞMASI

3.1. Vaizliğin Ortaya Çıkışı ve Kurumsallaşması

H. Peygamber (s) eşlerine nasihat etmiş, kadınlar için özel zamanlar tahsis ederek onlarla sohbette bulunmuş,⁷⁷ Mescid-i Nebevî’de bulunan Suffe ashabına ve namazlardan sonra cemaate,⁷⁸ göreve göndereceği komutan ve görevlilere nasihat etmiştir.⁷⁹

H. Peygamber’den (s) sonra bir meslek olarak vaaz ve kıssa anlatma faaliyetinin ne zaman başladığı, bu işi ilk defa kimlerin yaptığı hususunda kaynaklarda değişik rivayetler yer almaktadır. H. Peygamber’in (s) ahirete irtihalinden sonra Müslümanlar arasında vaaz etmek için halifeden resmî izin isteyenlerin olduğu rivayet edilmiştir.⁸⁰ İslâm’ın ilk dönemlerinde kıssacı vaizlerin toplumsal etkileri üzerinde özellikle durmak gereklidir. Osman b. Affân’ın (h. 644-656) hilafet döneminde de vaaz faaliyetlerinde bulunan kıssacı vâizler, H. Osman’ın ölümü ve ardından başlayan Ali b. Ebî Tâlîb (h. 656-661) ile Muaviye b. Ebî Süfyan (h. 661-680) mücadelesi siyasi gerilim ortamının bir parçası olmuş, vaaz meclisleri siyasi propaganda faaliyetine dönmüştür.⁸¹ Halkın üzerindeki tesiri sebebiyle Emevîler döneminden itibaren vaizlik kurumsal bir nitelik kazanmış, merkezi camilerde vaaz etme yetkisi kadırlara verilmiştir.⁸²

Abbâsîler döneminde de toplumu etkilemek ve kendi tarafına çekmek isteyen rakip dinî ve siyasî gruplar kıssa oturumlarına önem vermişlerdi. Cami ve mescitlerden evlere ve sokaklara yayılan kıssa oturumlarının denetimsizliği siyasal otoritenin kussâsı tehdit olarak algılamasına neden oldu. 10. yüzyılda Abbâsî merkezi idaresinin zayıflaması, Şîî isyanları ve fikirleri yayılması ve toplumsal buhranın doruk noktasına çıkmasından kussâsı sorumlu tutuldu.⁸³ Vaazların siyasi ve ideolojik malzemeye dönüşmesini engellemek için Halife Mutazid döneminde

77 Buhârî, “İlim”, 36, “İdeyn”, 19; Müslim, “İdeyn”, 4; Nesâî, “İdeyn”, 19.

78 Tirmizî, “İlim”, 16; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 6; İbn Mâce, “Muḳaddime”, 6.

79 İbn Hişâm, *es-Siretü’n-Nebeviyye*, 1082.

80 Hasan Cirit, “Vaaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/404.

81 Khalil Athamina, “Al-Qasas: Its Emergence, Religious Origin and Its Socio-Political Impact on Early Muslim Society”, *Studia Islamica*, 76 (1992), 65; Emrah Şahin, *Dinin Toplumsallaşmasında Aracı Bir Kurum: Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler* (Ankara: TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 11.

82 Hasan Cirit, *Halkın İslam Anlayışının Kaynakları Vaaz ve Kıssacılık* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002), 111; Şahin, *Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, 12.

83 Şahin, *Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, 13; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 1/36.

(h. 892-902) cami ve mescitlerdeki kıssa halkaları ile pazar ve caddelerde kıssa anlatımı yasaklandı.⁸⁴

10. yüzyıldan itibaren kıssacılık ve vaizliğin birbirinden ayrılmaya başladığı söylenebilir. Bu dönemden itibaren yarı dini yarı hurafe hikâyeler anlatan popüler vaizler kıssacı (kâss), cami, mescit ve medreselerde halka yönelik hitaplarda bulunan kişiler vaiz olarak adlandırılmaya başlanmıştır. İrticalen değil de bir kitaba dayalı olarak halka açık dersler veren kimselere ise “kâriü’l-kürsi” unvanı verilmiştir.⁸⁵ Vaizliğin kıssacılıktan ayrı bir terim ve müessese olarak yerleşmesinde İmam Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) eserlerindeki kullanımların önemli bir yeri vardır.⁸⁶ Kıssacı, vaiz ve kâriü’l-kürsî, İslâm tarihi boyunca tebliğ ve irşâd faaliyetlerinde olumlu ve olumsuz örnekleriyle hemen her dönemde karşımıza çıkmaktadır.

Geniş halk kitlelerine temas ederek insanların hem duyu hem de zihin dünyalarını etki altına alabilme gücü, İslâm’ın klasik dönemlerinde vaizliği bir kitle iletişim aracı haline getirmiştir. Nizamiye Medreseleri vakfiyesinde vaiz, müderris, kütüphaneci, fakih gibi görevlilerle birlikte zikredilerek vaizlik ilmiye sınıfının bir parçası haline gelmiştir.⁸⁷

3.2. Osmanlı Döneminde Vaaz ve İrşâd Faaliyetleri

Osmanlı dönemine gelindiğinde, Osman Bey’den (h. 1302-1324) Yıldırım Bayezid’e (h. 1389-1403) kadarki süreçte camilerde, mescitlerde ya da zaviyelerde devlet eliyle görevlendirilen bir “vâizler” zümresi olmamıştır. Vaaz faaliyetleri imamlık da yapan fakihler, tarikat şeyhleri ve dervişler eliyle sürdürülmekteydi.⁸⁸ Nitekim 1330’larda Bursa’ya gelen Faslı seyyah İbn Battuta (ö. 770/1368-69), Aşure gününde Ahi Şemseddin zâviyesinde bizzat katıldığı vaaz programını detaylarıyla tasvir etmektedir.⁸⁹ Osmanlı Devleti’nin genişlemesi, nüfus artışı ve büyük camilerin inşası ile birlikte kürsü vaizliğinin itibarını artırmıştır.⁹⁰ XVII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti’nde, din kurumunun alt hiyerarşisinde ise vilayet-

84 Mücteba Uğur, “Va’z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 314; Şahin, *Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, 13.

85 George Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 315-317; Şahin, *Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, 5.

86 Johannes Pedersen, “The Criticism of Islamic Preacher”. *Die Welt des Islams* 2/4 (1953), 224; Şahin, *Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, 5.

87 Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1995), 515; Şahin, *Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, 16.

88 Şahin, *Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, 27.

89 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 428; Şahin, *Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, 25.

90 Haşim Şahin, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Dini Zümreler (1299-1402)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 240; Şahin, *Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, 28.

lerde bulunan kadılar, müftüler ve müderrislerin yanı sıra cami vâizleri birimi de ihdas edilmiştir.⁹¹

Osmanlı döneminde şehir merkezlerinde ve büyük merkezlerde ilmiye mensupları vaizlik yaparken, daha küçük yerleşim birimlerinde popüler vaizler faaliyetlerine devam etmekteydi. Dolayısıyla vâizlik hem icra edenlerin durumu hem de vaazın içeriği bakımından büyük çeşitlilik arz eden bir meslekti. Bu yüzden, bütün vâizleri genelleştirerek bir “vâizler” zümresi tanımlamak ve bu zümreyi, merkezî ilmiye teşkilatının bir parçası olarak sunmak pek mümkün görünmemektedir.⁹²

Cami vâizliklerinde en muteber görev, İstanbul’daki camilerde cuma günleri vaaz verme sorumluluğu olan kürsü şeyhliği idi. Kürsü vaizliğinde tayinler şeyhülislamın görüşü ve padişahın beratı neticesinde gerçekleşmekteydi. Kürsü şeyhleri medrese tahsili olan kişilerden seçiliyor ve bu kişiler, genellikle, yüksek din ilimlerinde icazet verebilecek konumda bulunuyordu.⁹³ Fatih Sultan Mehmet (h. 1451-1481) döneminde başlatılan kürsü şeyhliği uygulaması, ilerleyen dönemlerde geliştirilmiş ve İstanbul’daki selatin camilerinin cuma vâizliği, Yeniçeri ortalarındaki vâizlik olan “katar şeyhliği” adıyla bir silsile teşkil eder hale gelmişti.⁹⁴

Osmanlı toplumunda vaizlik, asayiş korumak ve halkın sahih dinî bilgiye sahip olmasını sağlamak amacıyla daima devletin ilgi ve denetiminde bir müessese olmuştur. Ancak toplumsal buhran zamanlarında kimi vaizlerin devlet nezdindeki nüfuzlarını kullanarak kendi din anlayışları doğrultusunda taraftar topladıkları, kutuplaşmalara sebep oldukları ve toplumsal kargaşalarda rol oynadıkları da vakidir. 17. yüzyıldaki Kadızâdeliler hareketi, bunun en bariz örneklerindendir.⁹⁵

Cerre çıkma uygulaması da toplumda ortak ve ortalama bir dinî bilgi ve yaşayışın oluşmasında önemli işlevi olan bir irşâd faaliyetidir. Dokuz ay derslerle meşgul olan müderrisler ve suhteler üç aylarda cerre çıkıp gittikleri yerlerde vaaz verip halkın sorularını cevaplandırmasıyla, büyük şehirlerdeki dini ve kültürel gelişmelerden toplumun önemli bir kısmının haberdar olması sağlanıyordu. Suhteler

91 Madeline C. Zilfi, *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması: Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*, çev. Mehmet Faruk Özçınar (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2008), 2; Şahin, *Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, 29-30.

92 Şahin, *Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, 32.

93 İrfan Başkurt, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kürsü Şeyhliği”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 27 (2012), 128-131; Şahin, *Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, 34.

94 Şahin, *Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, 64.

95 Kadızâdeliler hareketinin ortaya çıkışı ve yol açtığı durumlar için bk. Şahin, *Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, 52-62.

ise üç aylık cer maceraları sayesinde hem halktan maddi yardım görüyor hem de vaaz ve irşat konusunda deneyim elde etmiş oluyorlardı.⁹⁶

3.3. Meşrutiyet Sonrası İrşâd Faaliyetlerinde Yeni Arayışlar

İkinci Meşrutiyet dönemi (1908-1922), çeşitli kademelerdeki din görevlilerinin medreseden yetiştirileceğinin artık bizzat medrese nizamname ve kanunlarında yer almış olması ve modernleşmenin ve din aydınlanmasının bir sonucu olarak vaiz, imam, hatip vb. din görevlisi yetiştiren medreselerin ortaya çıkmış olması yönüyle tebliğ ve irşâda bir arayış dönemidir. Batı'dan gelen ve Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren misyonerlerin çalışmalarının ve bunda başarılı oluşlarının da vaaz ve vaizlerle ilgili tartışmaları ve uygulamaları yönlendirdiği belirtilmelidir.⁹⁷ Batılı oryantalistler tarafından İslam daveti üzerine bu dönemlerde önemli çalışmalar yapılmıştır.⁹⁸

Osmanlı'nın son döneminde misyonerlerin İslâm hakkında ortaya attıkları şüphelere karşı tebliğ ve irşâd vazifesini yürütecek yetişmiş eleman azlığı sorununa çözüm önerisi üretenlerden birisi de Reşid Rıza'dır (ö. 1935). Japon İmparatoru'nun Sultan II. Abdülhamid'den (h. 1876-1909) İslâm dinini anlatmak üzere davetçi talep etmesi üzerine kendisiyle istişare edilmiş, o da bu görevi klasik medrese tahsilinden geçmiş ulemanın değil, özel yetiştirilmiş kişilerin yerine getirmesi gerektiğini savunmuştur.⁹⁹

İkinci Meşrutiyet sonrasında vaazların meşrutiyet idaresine yönelik kamuoyu oluşturma, halkı atalet ve cehaletten kurtarma, ekonomik refaha teşvik etme, yeni açılan mekteplere karşı olumsuz algıların giderilmesi gibi siyasî ve sosyo-ekonomik amaçlar için bir araç olarak da görülmüştür.¹⁰⁰ Dönemin basın-yayın organlarında vaizlerin, hurafe ve İsrailiyat'tan bahsetmesi ve dünyayı aşırı zemetmesi kıyasıya eleştirilmiş, vaazlarda İslâm'ın mâni-i terakki olmadığının özellikle belirtilmesi istenmiştir. Eleştirilen hususlardan birisi de cer uygulamalarıdır. Zamanında büyük faydaları görülmekle birlikte artık vaizleri dilenci konumuna

96 Şahin, *Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, 44; Mehmet İpşirli, "Cer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/388.

97 Recai Doğan, "Osmanlı'nın Son Döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vaizlik", *Diyanet İlmî Dergi* 35/1 (1999), 173-174.

98 Thomas W. Arnold, *The Preaching of Islam*, Constable & Company Ltd, London, 1913. Tarih boyunca İslam davetinin yayılışını bölge ve dönemlere göre ele alan bu eser, İslam'da tebliğ ve dava konusunda oryantalistlerce hazırlanan en önemli çalışmalardan bir tanesidir.

99 Merve Şensoy, *Reşid Rıza'nın "Davet ve İrşad Okulu Projesi"nin Din Eğitimi Açısından İncelenmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 81-82.

100 Doğan, "Osmanlı'nın Son Döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vaizlik", 177-183.

soktuğu ve vaizleri halka yaranmak için hurafe anlatmaya teşvik ettiği gerekçeyle eleştirilmiştir.¹⁰¹

Bu ortamda Reşid Rıza fikirlerini bir projeye dönüştürmüş, Müslim-gayrimüslim her kesimden insana İslâm'ı tebliğ edecek yeterlilikte da'vetçi ve mürid yetiştirmeyi amaçlayan ve dini ilimlerin yanı sıra fen bilimlerinin de okutulacağı Davet ve İrşad Okulu projesini hayata geçirmek için II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1909 yılında İstanbul'a gelmiştir. Dönemin hükümet yetkilileriyle görüşmeler yapmış, başlangıçta devlet nezdinde hüsnükabul gören bu proje, açılacak medresenin meşihat makamı ve maarif nazırlığı denetimi dışında tutulmak istenmesi sebebiyle akim kalmıştır.¹⁰²

Reşid Rıza, İstanbul'da gerçekleştiremediği projesini Kahire'de hayata geçirmiş, dört yıl boyunca eğitim verecek Dârü'd-Da'veti ve'l-İrşad okulu 1911 yılında açılmıştır. Bir cemiyet bünyesinde ve gönüllü bağışlarla eğitim veren okulda Hindistan'dan Endonezya'ya İslâm dünyasının dört bir yanından öğrenciler eğitim görmüştür. Ne var ki I. Dünya Savaşı'nı (1914-1918) müteakip gelir kaynaklarının sona ermesi sebebiyle dört yıl sonra okul kapatılmıştır. Mezun olan öğrenciler memleketlerinde eğitim ve irşad faaliyetlerine devam etmiş, Reşid Rıza ile irtibatlarını kesmemiştir. 1920'lerden itibaren İslâm beldelerinde selefi düşüncenin yayılmasında bu okul mezunlarının önemli bir etkisi vardır.¹⁰³

Reşid Rıza her ne kadar İstanbul'da maksadını gerçekleştiremese de, 1912'de İstanbul'da öğretime açılan Medresetü'l-Vâizîn, amaç ve müfredat açısından onun projesiyle benzerlik arz eder.¹⁰⁴ Bu müessesenin kuruluşunun amacı, Kur'an ve sünnet çerçevesinde, İslâm'ın faziletlerini ve medeniyet kurup geliştiren bir din olduğunu insanlık âlemine anlatabilecek kâmil insanlar, bir başka ifadeyle 'İslâm tebliğcileri yetiştirmek' olarak belirlenmiştir.¹⁰⁵ Medresetü'l-Vâizîn'den¹⁰⁶ mezun olanlar, askeri birliklerin imamlıkları ile vâizlik görevlerinin yanı sıra Selâtin Camilerindeki vâizliklere de atanabileceklerdi. Ancak dönemin şartları gereği hem -ilk açılışından sonraki yıllarda- yeterince öğrenci bulunamaması ve hem de arzulanan seviyede eği-

101 Aksekili'nin konuyla ilgili raporu için bk. Aksekili Ahmet Hamdi, "Medresetü'l-İrşad", Sebilürreşad, 21 (538-539/6 Zilkâde 1341 – 21 Haziran 1339), 142-144. Değerlendirmeler için bk. Doğan, "Osmanlı'nın Son Döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vaizlik", 172, 183-189.

102 Reşid Rıza'nın Davet ve İrşad Okulu açmak için İstanbul'da yürüttüğü faaliyetler için bk. Şensoy, *Reşid Rıza'nın "Davet ve İrşad Okulu Projesi"*, 84-93.

103 Şensoy, *Reşid Rıza'nın "Davet ve İrşad Okulu Projesi"*, 93-107.

104 İki müessese arasındaki benzerlikler için bk. Şensoy, *Reşid Rıza'nın "Davet ve İrşad Okulu Projesi"*, 150-157.

105 Mustafa Öcal, "Geçmişten Günümüze Vâizlik, Vâizler ve Vaazlar Hakkında Bazı Tespit ve Teklifler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/2 (2014), 133.

106 Medresetü'l-Vâizîn hakkında detaylı bilgi için bk. Öcal, "Geçmişten Günümüze Vâizlik, Vâizler ve Vaazlar Hakkında Bazı Tespit ve Teklifler", 132-142.

tim ve öğretim yaptırılmaması sebebiyle maalesef bu medreseden istenilen amaca ulaşılammıştır.¹⁰⁷

Aksekili raporunda, Medresetü'l-Vâizîn'e kayıt yaptıran talebelerin önemli bir kısmının 1. Dünya savaşında askere çağrılarak şehit olması ve Şeyhülislâm'ın şifahî emriyle medresenin bir yıl kapalı tutulmasının medresen umulan faydanın husulüne mâni olduğunu belirtmiştir. Raporun yayınlanmasından bir yıl sonra, tevhid-i tedrisat kanunu ile medreselerin kapatılmasıyla, vaiz yetiştiren kurumlar da ortadan kalkmıştır.¹⁰⁸

Osmanlı dönemi tebliğ ve irşâd sahalarından birisi de alay müftülüğü ve tabur imamlığıdır. Osmanlıların ilk dönemlerinden itibaren orduyla birlikte sefere çıkan ve askere vaaz eden dini figürler yer almıştır. Yavuz Sultan Selim'in (h. 1512-1520) Şîh tehdidine karşı düzenlediği İran seferine katılıp orduya vaazlar veren Molla Arap (ö. 938/1531), bu alanda temayüz etmiş şahsiyetlerdendir.¹⁰⁹ Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin (1826) kuruluşundan itibaren taburlarda vaaz etmek, cemaatle namaz kıldırmak ve teçhiz ve tekfin işleriyle meşgul olmak gibi mensubu oldukları birliğin her türlü dinî meselesinden sorumlu din görevlisi olarak tabur imamları görevlendirilmiştir. Tabur imamları terfi ettiğinde alay müftüsü unvanı alıyor ve protokolde binbaşından önce geliyordu.¹¹⁰

İrşâd faaliyetleri, Millî Mücadele döneminde de önem arz etmiştir. Büyük Millet Meclisi kurulma aşamasındayken, teşkil edilen nasihat heyetleri aracılığıyla doğrudan halka ulaşılmış ve Milli Mücadele lehine propaganda faaliyetleri yürütülmüştür.¹¹¹ Açılışından birkaç gün sonra 27 Nisan 1920'de Meclis'e sunulan önerge mecliste kabul edilerek irşâd encümenleri teşkil edilmiştir.¹¹² Burdur mebusu Mehmet Akif'in (ö. 1936) Konya, Eskişehir, Burdur, Sandıklı, Dinar, Afyon, Antalya, Çankırı ve Kastamonu'da yaptığı vaazların, Milli Mücadele'nin meşruiyeti konusundaki soru işaretlerini büyük ölçüde izale ettiği ve karşı hareketleri engellediğinin altı çizilmelidir.¹¹³ Milli Mücadele döneminde din adamı olan me-

107 Öcal, "Geçmişten Günümüze Vâizlik, Vâizler ve Vaazlar Hakkında Bazı Tespit ve Teklifler", 136.

108 Doğan, "Osmanlı'nın Son Döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vaizlik", 200; Öcal, "Geçmişten Günümüze Vâizlik, Vâizler ve Vaazlar Hakkında Bazı Tespit ve Teklifler", 141.

109 Şahin, *Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, 51-52; Tahsin Özcan, "Molla Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/240.

110 Ziya Kazıcı, "Alay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/347-348.

111 Erkan Fincan, *Heyet-i Nasîha'dan İrşat Heyetlerine: Milli Mücadele'de Halkı İkna Çalışmaları* (Ankara: Milli Savunma Üniversitesi, Alparslan Savunma Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 47.

112 Fincan, *Heyet-i Nasîha'dan İrşat Heyetlerine*, 58.

113 Fincan, *Heyet-i Nasîha'dan İrşat Heyetlerine*, 65-67.

busların irşâd faaliyetleri, cephedeki askeri de kapsıyor ve bu konuda son derece olumlu geri dönüşler alınıyordu.¹¹⁴

4. GÜNÜMÜZDE TEBLİĞ VE DAVET

4.1. Modernleşme ve Değişen İletişim Kodları

Tebliğ ve da‘vet, modern zamanlara gelinceye kadar ağırlıklı olarak mabet merkezli, kitlesel ve yüz yüze bir etkinlik olarak icra edilmiştir. Kitle iletişim araçlarının gelişmesiyle bu durum değişmeye başlamış, dijitalleşmeyle birlikte kitlesel ve bireysel iletişim biçimlerindeki değişim, farklı tebliğ ve irşâd dilleri ortaya çıkarmıştır.

Modernite ve sanayi devrimi sonrası toplum yapılarında ve insan ilişkilerinde meydana gelen köklü değişiklikler, Batı toplumlarında dinin mesajını ulaştırma noktasında yeni arayışlara sevk etmiştir. Hristiyan din adamları kilise eksensiz hizmetlerden çok, insanların sorunları ile birebir ilgilenme imkânı sağlayacak sosyal içerikli yeni hizmet yöntemleri arayışına girmiştir. XX. yüzyılda davranış bilimlerinde meydana gelen baş döndürücü gelişmenin bir sonucu olarak, seküler kurumlarda doğrudan bireyi muhatap alan dinî danışmanlık hizmetleri için bireyin ve bilimsel bilginin merkeze alındığı bir söylem geliştirildi ve ‘Klinik Pastoral Eğitim’ adı altında sistematize edilmiştir.¹¹⁵ Davranış bilimlerinin yöntemleriyle XX. yüzyılda bir danışmanlık ilişkisine dönüşen pastoral care’in teolojik atıfları değişmemiş ve fakat içeriği yeniden tanımlanmış ve bu zemin üzerine din adamı-i-nanan birey arasında yeni bir ilişki biçimi belirlenmiştir.¹¹⁶

Batı’da ortaya çıkan birey eksensiz dinî tebliğ konsepti, İslâm toplumlarını da ilgilendirmektedir. Bire bir insan ilişkilerine dayalı sosyal dokunun değişip yerini dolaylı insan ilişkilerine bırakması, sorunlarla karşılaşan bireyleri geleneksel ilişki biçimlerinin manevi destek açısından da mahrum bırakmıştır. Aile büyüklerinin geleneksel hakem rolü, ailevi sorunların çözümünde doğru bir şekilde icra edilememektedir ve günümüz ilişki biçimleri içerisinde bir önceki neslin sahip olduğu tecrübe ve bilgelikten nasıl istifade edileceği sorusunun cevabı hala muğlaktır. Küresel dünyada bireyciliğin ve geleneksel toplumların yüz yüze ilişkilerin yerini ikincil ilişkilerin ön planda olduğu modern örgütlenmelere bırakması, kalabalıklar içerisinde yalnız bireylere doğrudan ulaşacak, dinî değerleri bireyin hayatını her

¹¹⁴ Fincan, *Heyet-i Nasîha’dan İrşat Heyetlerine*, 69-70.

¹¹⁵ Fatma Yüksel Çamur, “Küreselleşen Dünyada İrşat Hizmetlerinde Yeni Bir Alan: Dini Danışmanlık -Türkiye ve İngiltere Örneği” *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/55.

¹¹⁶ Fatma Yüksel Çamur, “Dini Danışmanlıkta Danışan Danışman İlişkisi: Hadisler Çerçevesinde Teolojik Bir Bakış”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/2, (2020), 656.

yönüyle kucaklayacak şekilde sunan bir din hizmeti modeli ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.¹¹⁷

İslâm'da adı konulmuş bir dinî danışmanlık müessesesi olmasa da Müslüman bireyin karşılaştığı sorunlarda dini otorite kabul edilen kişilere müracaat etmesi, geleneksel dindarlık anlayışımızdan modern hayata bütün canlılığıyla tevarüs edilen bir tutumdur.¹¹⁸ Hz. Peygamber'in (s) nafile ibadetlere aşırı önem vermesi yüzünden ailesini ihmal eden sahabe Abdullah b. Amr'a (ö. 65/684-85) yaptığı kişisel rehberlik, onun tebliğ ve irşâd faaliyetlerinin kitlesel vaazlarla sınırlı olmadığını göstermektedir.¹¹⁹ Öte yandan Hz. Peygamber'in (s) imamet, fetva, kaza ve irşâd gibi kurumsallaşan tasarrufları dışında,¹²⁰ danışana fikir verme, nâsihat, gönülleri en güzel duruma yönlendirme gibi kişileri bire bir muhatap alan tasarruflarının varlığı,¹²¹ kişiye özel bir irşâd hizmeti olan dinî danışmanlığın meşru zeminini oluşturmaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 2003 yılından beri yürütmekte olduğu Aile ve Dini Rehberlik büroları, alandaki ihtiyacı karşılamaya yönelik ve İslâm dünyasına örneklik teşkil edecek yeni bir hizmet konseptidir. Aile ve dini rehberlik büroları (ADRB), birey odaklı dinî danışmanlık modeline göre yapılandırılmış tebliğ ve irşâd faaliyetleri sunmaktadır. ADRB'ye müracaat edenlerin %70'ten fazlasını kadınların oluşturması,¹²² cami merkezli irşâd faaliyetlerine katılma imkânı sınırlı olan kadınların karşılaştıkları soru ve sorunlarını dini referanslarla yorumlama noktasında zemin oluşturduğunun bir göstergesidir. Gerek ADRB gerekse Alo Fetva aracılığıyla Müslüman bireyler, yüz yüze vaazların yanı sıra teknolojik imkânlarla da din hizmetlerine ulaşabilmektedir.

Kitle iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin, tebliğ ve irşâd faaliyetleri üzerinde devrim niteliğinde tesirleri olmuştur. İnternetin ortaya çıkışının din hizmetleri alanındaki ilk görünen küresel etkisi, muhtelif din ve mezhepleri temsil eden resmi kuruluşların web sitelerinde, geleneksel iletişim diline daha yakın bir şekilde dinlerin ana kaynakları, inanç esasları, ibadet ve ahlaki ilkeleri hakkında öğretici

117 Yüksel Çamur, "Küreselleşen Dünyada İrşat Hizmetlerinde Yeni Bir Alan", 58-60.

118 Yüksel Çamur, "Dini Danışmanlıkta Danışan Danışman İlişkisi", 658.

119 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/158 (No. 6477). Konuyla ilgili bir analiz için bk. Ahmet Ürkmez, "Nebevî Sünnette Mânevî Danışma ve Rehberlik: Abdullah b. Amr'ın "İbadet Hayatı" Görüşmesi", *Diyanet İlmî Dergi* 12/3 (2017), 15-20.

120 Karâfi'nin Hz. Peygamber'in (s) tasarrufları hakkındaki taksimi için bk. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn el-Karâfi, *el-Furûk*, thk. Ömer Hasen el-Kıyyâm (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2003), 1/426-432.

121 Tâhir b. Âşûr'un daha kapsamlı tasnifi için bk. Muhammed Tâhir b. Âşûr, *İslâm Hukuk Felsefesi Gaye Problemi - Mekâsîdu's-Serâti'l-İslâmiyye*, çev. Vecdî Akyüz - Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 48-61.

122 Tuba Kevser Şahin, *Dini Danışmanlık Bağlamında Aile İrşat ve Rehberlik Bürosu Faaliyetleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 125.

ve tanıtıcı içeriklerin erişime açılmasıdır.¹²³ Dahası, Covid-19 salgını ile birlikte resmi vaazların dijital platformlara taşınması da geleneksel vaaz kodlarının dijital ortamlara taşınmasına daha yakın uygulamalardır. Zira gerçek hayatta birbirini tanıyan insanlar, bir dinî otorite (vaiz) etrafında dijital ortamlar aracılığıyla bir araya gelmektedir. Ne var ki insanların sohbet odalarında küçük gruplarla interaktif etkilere geçmesine izin veren sosyal medya uygulamalarının yaygınlaşması, ‘sanal dindarlık’ diye tabir edilen yeni bir durum ortaya koymuştur. Artık herhangi bir dini otoritenin kontrolü olmadan ya da bir bilgisine müracaat edilmeden benzer inanç ve düşünüş sahibi insanlar dini meseleleri tartışabilmekte, hatta sanal mabetlerde ibadet grupları oluşturabilmektedir. Burada din açısından ortaya çıkan temel sorun, dinî bilgi ve inançların dinî doktrin ve otoriteden bağımsız olarak herhangi bir bilgi türü gibi spekülâtif tartışmalara konu olmasıdır.¹²⁴

Dijital dünyada dine yönelik ilgi, modern bireyin kişisel kimlik ve genel bir sosyal güvenlik duygusuna ulaşma arayışının da bir ürünüdür. Modern dünyanın insan sorunlarına yaklaşım tarzından doğan ihmal edilmişlik durumu karşısında ortaya çıkan ilgi ve yönelimlerin tatmin edildiği, duygusal anlamda istikrarlı, kişisel ve toplumsal anlamda güvenli bir hayat tarzı arayışıdır.¹²⁵

Ülkemizde günümüz irşâd hizmetlerinde ortaya çıkan yeni bir durum, kamusal alanda görünür olan kadın vaizler ve kadın vaazlarıdır. Hz. Peygamber’in (s) Mescid-i Nebevî’de kadınlara belirli vakitleri tahsis ederek vaaz etmiş,¹²⁶ İslâm tarihi boyunca kadınlar ev ve cami toplantıları aracılığıyla vaaz ve irşâd hizmetlerinin bir şekilde muhatabı olmuşlardır. Ancak kamusal alanda kadınlara mahsus bir din hizmeti olarak camilerde kadın vaazları konsepti oldukça yenidir. Ülkemizde Diyanet İşleri Başkanlığı’nın istihdam ettiği kadın vaizler aracılığıyla düzenlenen kadın vaazları sayesinde camiler kadınlar için erişilebilir mekânlara dönüşmekte, herhangi bir dini grup veya yapıya katılmaksızın İslâm’ın doğru mesajını yetkili ağızlardan ilk elden öğrenme imkânı sunmaktadır.¹²⁷ Kadın vaazlarında ahlâkî meselelerden sosyal sorumluluklar ve gündelik hayata kadar oldukça geniş bir konu yelpazesi ele alınmakta, vaazlara katılan kadınlarda bilinç uyandırılmaya çalışılmaktadır.¹²⁸

123 Mehmet Akgül, “Dijitalleşme ve Din”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2017), 206-207.

124 John. P. Ferre, “When Religion Meets New Media”, *Journalism and Mass Communication Quarterly* 87/3-4 (2010), 689; Akgül, “Dijitalleşme ve Din”, 202, 205-206.

125 Akgül, “Dijitalleşme ve Din”, s. 201.

126 Müslim, “Birr”, 152.

127 Hümeysra Dincer, *Conveying the Message of Islam: Mosque Sermons by Women Preachers* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 100-102.

128 Dincer, *Conveying the Message of Islam: Mosque Sermons by Women Preachers*, 102.

Tebliğ ve irşâdın günümüzdeki uygulama alanlarından birisi de olağanüstü hallerdir. Bireylerin yaşadığı felaketin izahını yaparken ve musibetle başa çıkarken dini referanslardan istifade etmesi, özel bir yöntem ve içerik gerektirmektedir.¹²⁹ Klasik vaaz dilinde kullanılan birçok kavram, doğru izah edilmediği takdirde Allah'ın adaletini sorgulayan ve musibetle karşılaşanları teselli etmek yerine onları suçlayan birer argümana dönüşebilir. 17 Ağustos depremini yaşayanlar üzerinde yapılan bir araştırma, felaket yaşayan Müslüman bireylerin içinde bulundukları duruma uygun dinî mesajlara muhatap olmak istediklerini doğrular niteliktedir.¹³⁰

Cezaevlerinde irşâd faaliyetleri, konunun bir diğer ayağıdır. Ülkemizde 1950'lerde başlayan cezaevi vaizliği,¹³¹ günümüzde oldukça etkin bir din hizmetleri sahasıdır. Türkiye genelinde yapılan bir araştırma, tutuklu ve hükümlülerin %73.7'si, cezaevinde gerçekleştirilen iyileştirme faaliyetleri arasında en çok dini faaliyetleri faydalı bulduklarını belirtmişlerdir.¹³² Cezaevi vaizleri nasihat dilini kullanmaksızın bir yandan "kader mahkumu", "Allah'ın kendilerine zulmettiği" gibi yanlış dinî algıların izalesi, diğer yandan cezaevi günlerini hayatlarını yeniden düzene koymak için fırsata çevirme konusunda yol göstericilik yapmakla yükümlüdür.¹³³ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın cezaevinde görevlendirdiği personeli, DAİŞ, FETÖ gibi din görünümlü terör örgütlerinden tutuklu ve mahkûmların deradikalizasyonu konusunda etkili görevler icra etmektedir.¹³⁴

Tebliğ ve da'vetin esas hedef kitlesi mükellef/yetişkin bireyler olmakla birlikte, yarının yetişkinleri olan çocukların kalplerini ısıtırmak, zihinlerini hazırlamak amacıyla çocuk vaazları önerilmiştir. Elbette ki çocuğa hitap etmek pedagojik formasyon ve özel bir yeterlilik gerektirmektedir.¹³⁵

Modernite sonrasında; özellikle de dijitalleşmeyle birlikte tebliğ ve irşâtta değişen kodlar kadar, insanın tabiatı gereği değişmeyen kodlar da vardır. Yaradılış söz ile başlamıştır. Bugün de sözlü tebliğ, dini insanlara ulaştırmada en etkili araç olma özelliğini korumaktadır. Bu bağlamda vaaz, tebliğin önemli bir unsuru olarak

129 Fatma Zeynep Belen, "Olağanüstü Hallerde Vaaz", *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 1/474.

130 Belen, "Olağanüstü Hallerde Vaaz", 472-473.

131 Harun Işık-Kasım Karaman, *Ceza İnfaz Kurumlarında Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 25.

132 Işık – Karaman, *Ceza İnfaz Kurumlarında Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri*, 39.

133 Işık – Karaman, *Ceza İnfaz Kurumlarında Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri*, 47-54.

134 Gizem Göney Akbaş, *Türkiye'nin Deradikalizasyon Faaliyetlerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Rolü: Cezaevi Vaizi Örneği* (Ankara: TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 150-154.

135 Mevlana İdris, "Çocuk-Dini Mekân Buluşması: Çocuk Vaazları", *Türkiye III. Dini Yayınlar Kongresi: Tebliğler Müzakereler 28-30 Ekim 2005*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), 159-160.

din ile insan arasında bir köprü vazifesi görmeye devam etmektedir.¹³⁶ Yüz yüze vaazlar, kimi zaman bildiklerini pekiştirmek, kimi zaman da güvenli bir sosyalleşme ortamı olarak hala talep edilen etkili bir tebliğ metodudur.¹³⁷

Diyanet İşleri Başkanlığı'nda görev yapan vaizlerle yapılan bir araştırmada, vaazların muhatap kitlenin duygu, düşünce, tutum ve davranışlarında gözle görülmüş değişikliklere yol açtığı, vaaza katılan cemaatin muhtelif vesilelerle bu hususları vaizlerle paylaşıp teşekkür ettikleri ortaya çıkmıştır.¹³⁸ Vaaza katılan cemaat üzerinde yapılan bir başka araştırmada da aynı sonuç teyit edilmektedir.¹³⁹

Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) bir vaazın nasıl olması gerektiğine dair şu sözleri, tebliğ ve irşâdın değişmeyen iletişim kodlarını dile getirir niteliktedir:

"Birinci edep: Va'zında şehir halkının töresine ve âdetine ve ıstılahına aykırı sözler olmaya.

İkinci edep: Müslümanlar arasında uyumsuzluk varsa güzellikle ve yumuşaklıkla, tatlı sözle ve gönül alıcı öğütlerle onları uyuşmaya, birbirinden nefreti ve birbirlerine düşmanlıklarını önlemeye yarayacak vaizler ola.

Üçüncü edep: Umumi olarak buyruklara uymak, yasaklardan kaçınmak, farzları ve vacipleri yerine getirmek yolunda onlara şevk vermelidir. Müjdeleyip korkutmak yolunda ifrat ve tefrit etmeyip gereğine göre hâkimâne olmalıdır.

Dördüncü edep: Hakkında hadisler ve eserler bulunan nafile namazlara ve ibadetlere halkta rağbet uyandırmalı, âdete ve göreneğe dayanan namazlar ve ibadetler anılmamalı.

*Beşinci edep: Halkın anlamayacağı ince konulardan ve çoğu dinleyenin hâl ve şanına uygun olmayan sözlerden bahsedilmemeli; açık ve anlaşılması kolay öğütler ve temsiller söylenmeli."*¹⁴⁰

Değişmeyen iletişim kodlarından birisi de tebliğ ve da'vetin iknaî bir faaliyet olduğudur. İslam dininin davet anlayışı, ancak kişilerin vicdanları ile ikna olmaları neticesinde gerçekleşebilen bir faaliyettir. Nitekim İslam tarihindeki ihtida

136 Ülfet Görgülü, "Söz Söyleme Sanatı Olarak Vaaz, Mimar-ı Âdem Olarak Vaiz", *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 1/77-78.

137 Yapılan bir araştırmada, cemaatin dini bilgileri geliştirmek ve pekiştirmek için vaaz dinleme ihtiyacı hissettiklerini belirtilmiştir. Bk. Elif Kapdan, *Halkımıza Göre Vaazlar ve Vaizler (Bursa Örneği)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), 80.

138 Okumuş, "Türkiye Dindarlığında Vaaz ve Vaizlerin Rolü", 225-230.

139 Abdurrahman Yalınz, *Bir Yaygın Din Eğitimi Türü Olarak Vaazlardan Cemaatin Beklentileri (Bursa Örneği)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), 96.

140 Katip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ahakk*, haz. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1980), 124-126; Ejder Okumuş, "Türkiye Dindarlığında Vaaz ve Vaizlerin Rolü", *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu [Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu (2011:Ankara)]*. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/213.

olaylarına genel olarak bakıldığı zaman da görülecektir ki; İslam’a mühtedi olma hadiselerinin, planlı programlı olarak gerçekleştirilen tebliğ faaliyetlerinin neticesi olarak değil de daha çok Müslümanların iletişim kurdukları başka din mensuplarının aklında ve gönlünde bıraktığı olumlu etkiler sonucu olduğu söylenebilir. Vaaz ise, muhatabın fikirlerini çürütme, onlarla tartışma ortamı değildir. Muhatabın bildiği ve inandığı doğrular üzerine yenilerini eklemek ve yanlışlarını rencide etmeden izale etmek, vaazın amacı olmalıdır. Vaazdan beklenen dinî meseleleri ihtilaf mevzuu haline getirmek değil, bireylerin ruhsal bütünlüğünü ve toplumsal dayanışmayı destekleyecek tarzda anlatmaktır. Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971), bu hususu şu ifadelerle dillendirmektedir: “*Mev’izalar çoğunlukla hitabiyat kabilindendir. Binaenaleyh vâiz kat’i bir lüzum görmedikçe bir mesele hakkında uzun uzadıya tetkiklerde bulunmamalıdır. Beyan edeceği meseleleri mümkün mertebe cemaatin zihnini yormaksızın anlayabilecekleri bir tarzda irad etmelidir.*”¹⁴¹

Terğib ve terhib arasındaki denge de günümüz tebliğ dilinde yeniden gözden geçirilmesi gereken hususlardandır. Modernite öncesi toplumlarda vaazlarda terhib dili daha ağırlıklıyken, günümüzde cehennem azabını ön plana çıkaran korkutma dili çok tercih edilmemektedir. Dinin Allah’ın kullarına uzanan rahmet eli olduğu gerçeği ve Hz. Peygamber’in (s) “*Müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz*”¹⁴² hitabı gereği, tebliğ ve irşatta kınayıcı değil yapıcı ve yol gösterici dil esas olmalıdır. Ancak yeni dinî hareketlerin de etkisiyle küresel ölçekte yaygınlaşan, kişisel ilgilere göre şekillenen ve dinin kural ve sorumluluk boyutuyla barışık olmayan “maneviyat” anlayışının tebliğ diline sirayet etmesi, bir tehlike olarak önümüzde durmaktadır.¹⁴³ Korku ve ümit insan tabiatının iki temel duygu durumu olduğundan hareketle,¹⁴⁴ dinin bir ‘antidepresan’ gibi görülüp yalnızca hoş giden hususların anlatılması, vaazları etkinliğini düşürecektir.¹⁴⁵ Nitekim vaazlara katılan cemaatin hem müjdeleyici, hem de korkutucu vaazlardan etkilendikleri, alan araştırmalarında da tespit edilmiştir.¹⁴⁶

141 Bilmen, “Vaaz ve Vâizler”, 265-267.

142 Buhârî, “Cihâd”, 164.

143 Dinin normatif boyutunu göz ardı eden manevi yardım yaklaşımları ve eleştirisi için bk. Sajida Jalalzai, *Translating Islamic Authority: Chaplaincy and Muslim Leadership Education in North American Protestant Seminaries* (New York: Columbia University, Doktora Tezi, 2016), 219.

144 Brian Luke Seaward, *Managing Stress: Skills for Self-Care, Personal Resiliency and Work-Life Balance in a Rapidly Changing World* (Burlington: Jones & Bartlett Learning, 2020), 154.

145 Din dilinde pragmatik yaklaşımların eleştirisi için bk. Ekrem Demirli, “Din Sıkıştığımızda Müracaat Ettığımız Bir Antidepresan Değil”, <https://perspektif.eu/2020/04/01/din-sikistigimizda-muracaat-ettigimiz-bir-antidepresan-degil/> (Erişim: 11.02.2020)

146 Kapdan, *Halkımıza Göre Vaazlar ve Vâizler*, 80.

4.2. İrşat Mesleklerinde Yöntemler ve Yeterlilikler

Günümüzde tebliğ ve irşad, vaizlik unvanının yanı sıra manevi rehberlik/dinî danışmanlık unvanıyla cezaevlerinden sosyal hizmet kurumlarına, aile ve dini rehberlik bürolarından gençlik faaliyetlerine kadar geniş bir alanda bilfiil uygulanır olmuştur. Bu durum, tebliğ dilinde fetva mantığıyla sonuç odaklı bir yaklaşım yerine, Müslüman bireyin içinde bulunduğu durumu/yaşadığı süreci dinin kavram ve değerleriyle yorumlamasına yardımcı olacak süreç odaklı bir yaklaşım benimsenmesi gerekmektedir. “*Zina etmek için bana izin ver!*” diyen gence Hz. Peygamber’in (s) zinanın haram olduğunu beyan etmekle yetinmemesi ve ikna edici bir diyalogla ona alternatifler göstermesi, süreç odaklı tebliğ dilinin İslâm’ın temel kaynaklarındaki yerini göstermesi bakımından çarpıcı bir örnektir.¹⁴⁷

Kişi bazlı ya da belirli bir ihtiyaç grubuna has (depresyonda, tutuklu ve mahkûm, engelli vb.) tebliğ ve irşad faaliyetlerinde vaiz, toplumda hâkim olan değerler sistemini çözümlemek ve musibetlere/travmatik olaylara bakışını doğru analiz etmek durumundadır. Muhatabın din anlayışındaki doğru ve yanlışlar çözümlenmeden verilecek dini mesaj, olumsuz etki uyandırabilir. Unvanı ne olursa olsun irşad görevlilerinin, muhatabı ve yaşadığı süreci analiz etmesine imkân sağlayacak mesleki formasyonuna sahip olması, psikoloji, sosyoloji, rehberlik, psikiyatri, iletişim gibi pek çok farklı bilim dalını temel seviyede öğrenmesi gerekmektedir. İrşad görevlisi, disiplinler arası bütüncül bir bakış açısına sahip olmalıdır.¹⁴⁸

Tebliğ ve irşad yeterliliklerinden birisi de günceli takiptir. Vaiz bir ayağıyla geleneğe sağlam basarken diğer ayağıyla ilmi ve fikri gelişmeleri sıcaklığına takip edebilmelidir. Bu bağlamda Kur’an-ı Kerim bize çarpıcı örnekler sunmaktadır. Nitekim Kur’an’da günün meselelerine çözümler getirilirken güncel vurgu yapılmıyordu.¹⁴⁹ Tarihî olaylara atıf yapılırken de mesaj güncelleniyor, toplum tarafından pek çoğu bilinen kıssalar muhatapların idrakine vahiy diliyle yeni bir üslupla sunuluyordu.¹⁵⁰

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de vaazda kıssa ve hikâye, tartışmalı ama vazgeçilmez bir yer tutmaktadır. Geçmiş dönemlerde asılsız ve faydasız bilgilerin halk arasında yayılmasına sebep olması sebebiyle kıssacılık genellikle olumsuz yönleriyle dile getirilen bir husus olsa da hikâyelerin insanı iyileştirici ve kişiliğini inşa edici gücünün göz ardı edilemez.¹⁵¹ Kur’an’ın üçte ikiye yakın kısmının tarihî

147 Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk. Yüksel Çamur, “Dini Danışmanlıkta Danışan Danışman İlişkisi”, 667-668.

148 Belen, “Olağanüstü Hallerde Vaaz”, 480.

149 Enfal 8/1; Mücadele 58/1.

150 Görgülü, “Söz Söyleme Sanatı Olarak Vaaz”, 88.

151 İnsanın hayat tecrübesinin söze dökülmüş hali olarak hikâyeler, günümüz psikoterapisinde Anlatı Terapisi

olayları işaretle kıssa diliyle anlatılması; Hz. Peygamber'in (s) de hadislerinde bu üslubu takip etmesi, kıssa dilinin eğitimdeki yadsınamaz yerini ortaya koymaktadır. Ayrıca kıssanın duygulara hitap etmesi, az sözle çok şey anlatması, olayları göz önünden geçiyormuş gibi canlandırması, örnek olarak anlatılan kişiyle dinleyenin kendini özdeşleştirmesi, düşünmeye ve ibret almaya sevk etmesi, kültürel değerlerin yine kıssalar yoluyla tevarüs etmesi gibi pek çok özelliği, kıssa dilini vaaz ve irşat faaliyetlerinde vazgeçilmez kılmaktadır.¹⁵² Öte yandan Kur'an'da kıssalara yoğun bir şekilde yer verilmesi, İslâm'ın bir olay ve eylem dini olduğuna işaret eder.¹⁵³ Muhatabın yalnızca duygu ve düşünce dünyasını etkilemenin ötesinde eyleme teşvik edecek bir hikâye üslubunun vaazlarda nasıl benimseneceği, üzerinde durulması gereken bir husustur.

Günümüzde modern hayatın hızı ve görsel medyanın dikkat dağıtıcı özelliği, dinleyicinin odaklanmasını etkileyen unsurlardandır. Bu sebeple vaazda süre uzun tutulmamalı, bir vaazda konunun bir yönü merkeze alınarak dinleyicinin dikkati dağıtılmamalıdır. Nitekim Batı'da etkili vaazlarıyla tanınan vaizlerin bu hususlara dikkat ettiği belirtilmektedir.¹⁵⁴ Nitekim yapılan bir araştırmada cemaatin uzun konuşan, konuşmasını vaktinde tamamlamayan vâizleri beğenmediklerini belirtmiştir.¹⁵⁵

Teknolojinin gelişmesi sonrası vaaz kürsüsüne bilgisayar ile çıkma, camiye projektör kurup vaaz etme gibi öneriler getirilmiş, bu yönde uygulamalara da tesadüf edilmiştir.¹⁵⁶ Teknolojinin imkânlarından faydalanmak kaçınılmaz bir gereklilik olmakla birlikte, teknolojik aletleri vaaz kürsüsüne taşımanın "dini bilginin kaynağı" hususunda cemaat tarafında farklı şekillerde algılanabileceği unutulmamalıdır.

SONUÇ

İslam mesajının gayr-ı Müslim bireylere ulaştırılması olarak kısaca tanımlanabilecek tebliğ faaliyeti İslam dininin her Müslümana yüklediği mükellefiyetler-

yaklaşımında psikolojik rahatsızlıkların tedavisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bk. Catrina Brown-Tod Augusta-Scott, *Narrative Therapy: Making Meaning, Making Lives* (London – New Delhi: Sage Publications, 2007), 82.

152 Abdurrahman Han, "Etkili Bir Vaazda "Kıssa Dili"nden Yararlanma ve Hadis Kıssalarının Vaaz Örgüsündeki Yeri", *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 1/365.

153 Burhanettin Tatar, "Kur'an'da Kıssaların Temel Anlamları Üzerine Felsefi Notlar", *Milel ve Nihal* 6/1 (2009), 99; Han, "Etkili Bir Vaazda "Kıssa Dili"nden Yararlanma", 368.

154 Fatma Abide Keskin, "Batı Dünyasından Örnek Vaaz İçerik Analizleri", *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/132.

155 Kapdan, *Halkımıza Göre Vaazlar ve Vaizler*, 81.

156 Vehbi Akşit, "Toplumun Bilgi Kaynağı Olarak Vaaz", *IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri 12-16 Ekim 2009 Ankara [Din Şurası (IV:2009:Ankara)]*. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2009), 835-836.

dendir. Allah'a davet etmek, dindeki en büyük makamlardan, en ulvi amaçlardan biridir, yüce Allah davet sahiplerini övmüştür. Allah'ın halifesi olarak yaratılan ve emaneti üstelenen insanoğlu bununla ilahi iradenin gerçekleştirilmesi görevini de üstlenmiştir. İnsanoğlu tabiatı gereği birbiriyle yaşamaya ihtiyaç duyan sosyal bir varlıktır. Vahye muhatap olan insan vahiyle irtibatını yine bir insan aracılığıyla kurmuştur. Bu yüzden, İslâm düşüncesinde peygamber gönderilmeyen ve uyarılmayan bir toplumun sorumluluğu kabul edilmemiştir. İlk insan Hz. Âdem'in aynı zamanda bir peygamber olması, insanoğlunun yeryüzünde başıboş bırakılmadığına işaret eder.

Tarih boyunca her dönemde kendi iletişim araçlarıyla topluma yön veren mübelliğler olagelmıştır. Camiler ve tekkeler gibi irşâd müesseselerinde tebliğ görevi İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren günümüze kadar devam etmektedir. Bunun yanında zamanla farklı müesseseler kurularak tebliğ vazifesi resmî kurumlara havale edilmiş ve onlar vasıtasıyla sürdürülmüştür. Günümüzde ise tebliğ ve irşâd faaliyetleri farklı alanlara yayılmış; aileler, çocuklar, gençler, yaşlılar, engelliler ve mahkûmlar gibi farklı toplumsal gruplara yönelik olarak, değişik araç ve yöntemlerle yürütülmektedir.

Bugün birçok İslâm ülkesinin din eğitimi verilen yüksek öğretim kurumlarında tebliğ ve irşad faaliyetlerinin daha programlı bir şekilde yürütülebilmesi için "İslâm Davet'inin Usul ve Esasları", "Günümüzde İslâm Davet Metodolojisi" ve "İslâm Davet Tarihi" gibi isimler adı altında dersler okutulmakta, bu alan müstakil bir ilim dalı olarak kabul edilmekte ve benzer isimlerde bölümler, hatta fakülteler açılmaktadır. Bu konuda hatırı sayılır bir literatürün varlığından bahsetmek mümkündür.

Diğer taraftan Türkiye'nin özellikle son yıllarda yurt dışında artan popülaritesi, en fazla dış yardım yapan ülke konumuna yükselmesi ülkemize olan ilgiyi arttırmış birçok yabancı dini kuruluş din eğitim ve öğretimi konusunda ülkemizi tercih etmeye başlamış, yaygın ve örgün din eğitimi veren kurumlarımızı örnek almaya başlamıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak her yıl Diyanet İşleri Başkanlığına çeşitli ülkelerden yerel imam ve vaizlerin hizmet içi eğitimleri için gelen taleplerde artış gözlenmektedir. Ayrıca dünyada Müslümanların azınlık olarak yaşadığı birçok ülkeden mahalli dili konuşabilen imam ve vaiz talebi Başkanlığımıza ulaştırılmaktadır. Bunların bir kısmı Ramazan ve kandiller gibi özel dini gün ve geceler için kısa süreliğine olurken, yeterli seviyede yabancı dil bilgisine sahip uzun süreli bay ve bayan din görevlisi talepleri de olmaktadır.

Bütün bunlara ilaveten yurt dışına din hizmeti vermek üzere gönderilen din görevlileri gittikleri ülkede ister istemez yaşadıkları toplumun farklı kesimlerinden insanların sorularına muhatap olmakta, özellikle cami ziyaretine gelen gayri Müslimlerin İslam dini hakkında sordukları sorulara cevap vermek durumunda kalmaktadır.

Her ne kadar ülkemizde örgün din eğitimi veren kurumlarımızda çeşitli dersler adı altında bu konular ele alınıyor olsa da günün değişen şartları, ihtiyaçlar ve talepler doğrultusunda İlahiyat fakültelerinde İslam Daveti üzerine müstakil derslerin müfredat programlarına konulması, bu alanda lisans üstü çalışmalara ağırlık verilmesi, özellikle yabancı dilde etkin tebliğ ve irşad faaliyeti yapabilecek din adamlarının yetiştirilmesi öncelikli olarak ele alınması gereken konular arasında olmalıdır.

Kitle iletişim alanındaki baş döndürücü gelişmelerle birlikte salgının da etkisiyle eğitim ve din hizmetlerinde hızlı bir dijitalleşmeye gidilmiş, bu alanda nitelikli içerik üretimi daha da önem kazanmıştır.

Tebliğ faaliyetinin nasıl olması gerektiğine dair, İslam tarihinde çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Yaşadığımız çağda da halen devam etmekte olan tebliğ ve davet faaliyetleri, kişi, zaman ve kültüre göre çeşitlilik arz etmektedir. Ancak içinde geçmekte olduğumuz sosyal medya çağında farklı kitle iletişim araçları vasıtasıyla tebliğ ve irşad faaliyetleri küresel çapta yeni bir boyut kazanmış, bu sayede çok kısa sürede ve düşük maliyetlerle geniş kitlelere ulaşma imkanı ortaya çıkmıştır. İslam dini önceki ilahi mesajlardan farklı olarak bütün insanlığı kuşatacak bir evrensellikte, mekâna ve zamana bağlı olmaksızın gönderilmiştir. Kritik ederek düşünmeyi içeren tebliğ süreci ise, tabiatı gereği hikmetli bir davet dilinin inşasını gerekli kılmaktadır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda tebliğ ve irşad faaliyetlerinin usul ve esasları üzerine yeniden düşünülmesi ve bu minvalde özellikle İlahiyat fakülteleri bünyesinde bu alanda ihtisaslaşmaya gidilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Dünyanın farklı bölgelerinde bu sahada faaliyet gösteren resmi ve gayri resmi kurum ve kuruluşların yayınlarından ve saha tecrübelerinden istifade etmek ayrıca önem arz etmektedir.

İslam vahyinin yeryüzüne indiği tarihten beri, insanların yaşadığı farklı sıkıntılı dönemlerde bile, dini bir sorumluluk olarak tebliğ ve davet vazifesi yerine getirilmeye çalışılmıştır. İnsanlığa son din olarak gönderilen İslam mesajından dünyaya her gelen insanın haberdar olma hakkı vardır. Bu konuda sorumluluk da bu mesaja muhatap olmuş inananlara düşmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî. *el-Müsned*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut: 1999.
- Akgül, Mehmet. "Dijitalleşme ve Din". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*. 17/2 (2017), 206-207.
- Aksekili, Ahmet Hamdi. "Medresetü'l-İrşad". *Sebilürreşad*, 21 (538-539/6 Zilkâde 1341 – 21 Haziran 1339), 142-144.
- Akşit, Vehbî. "Toplumun Bilgi Kaynağı Olarak Vaaz". *IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri 12-16 Ekim 2009 Ankara [Din Şurası (IV:2009:Ankara)]*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2009.
- al-Faruqi, Ismail. "On the Nature of Islamic Da'wah". *International Review of Mission*. 65, (1976), 391-409. <https://doi.org/10.1111/j.1758-6631.1976.tb03574.x>
- Argun, Selim. "Hz. Peygamber'in (s) Sâsânîler'e Gönderdiği Elçisi Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî: Hayatı ve Diplomatik Faaliyetleri". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (2020), 69-70.
- Arnold, Thomas W. *The Preaching of Islam*. London: Constable & Company Ltd, 1913.
- Athamina, Khalil. "Al-Qasas: Its Emergence, Religious Origin and Its Socio-Political Impact on Early Muslim Society". *Studia Islamica*. 76 (1992).
- Aykit, Dursun Ali. "Hristiyanlık'ta "Kuzu Hırsızlığı" veya Proselitizm". *Journal of Islamic Research*, 20 (2) (2007), 206-220.
- Bağdatlı Abdurrahman Efendi. *Brezilya'da İlk Müslümanlar (Brezilya Seyahatnâmesi)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Baktır, Mustafa - Eraslan, Cezmi. "Ebû Bekir Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/276. İstanbul: TDV Yayınları, 1994,
- Başkurt, İrfan. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kürsü Şeyhliği". *İslam Araştırmaları Dergisi* 27 (2012), 128-131.
- Beyânûni, Muhammed Ebu'l-Feth. *el-Medhal ila İlmi'd-Dave*. Beyrut: Dar er-Risale el-'Alemyye, 4. Basım, 2010.
- Brown, Catrina - Augusta-Scott, Tod. *Narrative Therapy: Making Meaning, Making Lives*. London – New Delhi: Sage Publications, 2007.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cû'fî (ö. 256/870). *Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhü 'aley-*

- hi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih.* thk. M. Nizar Temim-Haysem Temim. Lübnan: Daru'l-Erkam, 1995.
- el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd (ö. 400/1009). *Sihâhu'l-luga*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2009.
- Cirit, Hasan. "Vaaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/404. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- *Halkın İslam Anlayışının Kaynakları Vaaz ve Kıssacılık*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002.
- Çağrı, Mustafa. "Da'vet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/16. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Dincer, Hümeysra. *Conveying the Message of Islam: Mosque Sermons by Women Preachers*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Doğan, Recai. "Osmanlı'nın Son Döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vaizlik", *Diyanet İlmi Dergi* 35/1 (1999), 173-174.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el Ezdi Ebû Davud es Sicistanî (ö. 275/889). *Sünenü Ebû Dâvûd*, 7 Cilt. thk. Şuayb el Arnaut. Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2009.
- Ferre, John. P. "When Religion Meets New Media". *Journalism and Mass Communication Quarterly*. 87/3-4 (2010), 689.
- Fırlı, Ethem Ruhi. "Kâdiyânîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/137-139. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Fincan, Erkan. *Heyet-i Nasîha'dan İrşat Heyetlerine: Millî Mücadele'de Halkı İkna Çalışmaları*. Ankara: Milli Savunma Üniversitesi, Alparslan Savunma Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Gönay Akbaş, Gizem. *Türkiye'nin Deradikalizasyon Faaliyetlerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Rolü: Cezaevi Vaizi Örneği*. Ankara: TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Görgülü, Ülfet. "Söz Söyleme Sanatı Olarak Vaaz, Mimar-ı Âdem Olarak Vaiz", *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu [Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu (2011:Ankara)]*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Güler, Zekeriya. "Tebliğin Mahiyeti ve Sınırları", *Kutlu Doğum 2003 İslam'ın Güncel Sunumu*. Ankara: TDV Yayınları, 2006, 12-15.
- Han, Abdurrahman. "Etkili Bir Vaazda "Kıssa Dili"nden Yararlanma ve Hadis Kıssalarının Vaaz Örgüsündeki Yeri", *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu [Vaaz*

- ve *Vaizlik Sempozyumu (2011:Ankara)*]. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Işık, Harun - Karaman, Kasım. *Ceza İnfaz Kurumlarında Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *İslâm Hukuk Felsefesi Gaye Problemi – Mekâsi-du's-Şerîati'l-İslâmiyye*. çev. Vecdi Akyüz – Mehmet Erdoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- İbn Battûta. *İbn Battûta Seyahatnamesi*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâleddin Abdülmelik (ö. 218/833). *es-Siretü'n-Ne-beviyye*. thk., Mustafa Sekkâ, İbrahim el-Enbarî, Abdullaziz Şelebî. Beyrut: Daru'l-İhya, 1997.
- İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesâr (ö. 151/768). *es-Siretü'n-Ne-beviyye*. thk. Ahmet Ferd Mezîdi. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311). *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut: Dâru's-Sadr, ty.
- İdris, Mevlana. “Çocuk-Dini Mekân Buluşması: Çocuk Vaazları”, *Türkiye III. Dini Yayınlar Kongresi: Tebliğler Müzakereler 28-30 Ekim 2005 / Ankara [Türkiye Dini Yayınlar Kongresi (III:2005:Ankara)]*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007.
- Jalalzai, Ejder. *Translating Islamic Authority: Chaplaincy and Muslim Leadership Education in North American Protestant Seminaries*. New York: Columbia University, Doktora Tezi, 2016.
- Kapdan, Elif. *Halkımıza Göre Vaazlar ve Vaizler (Bursa Örneği)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- el-Karâfî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn. *el-Furûk*. thk. Ömer Hasen el-Kıyyâm. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2003.
- Katip Çelebi. *Mizânü'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ahakk*. haz. Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1980.
- Keskin, Fatma Abide. “Batı Dünyasından Örnek Vaaz İçerik Analizleri”, *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu [Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu (2011:Ankara)]*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

- Manazir Ahsan, M. “Cemâat-i Tebliğ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/293. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisaburî Müslim b. el-Haccac (ö. 261/875). *Sahîh-i Müslim*. 5 Cilt. nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb (ö. 303/915). Sünenü'n-Nesâî. 9 Cilt. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1988.
- en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (ö. 710/1310). *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*. thk. Yusuf Bedîvî, 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2018.
- Okumuş, Ejder. “Türkiye Dindarlığında Vaaz ve Vaizlerin Rolü”, *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu [Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu (2011:Ankara)]*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Öcal, Mustafa. “Geçmişten Günümüze Vâizlik, Vâizler ve Vaazlar Hakkında Bazı Tespit ve Teklifler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/2 (2014), 133.
- Özcan, Tahsin. “Molla Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2005. 30/240.
- Pedersen, Johannes. “The Criticism of Islamic Preacher”. *Die Welt des Islams* 2/4 (1953), 224.
- Seaward, Brian Luke. *Managing Stress: Skills for Self-Care, Personal Resiliency and Work-Life Balance in a Rapidly Changing World*. Burlington: Jones & Bartlett Learning, 2020.
- Sevim, Ali – Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- Sönmez, Mustafa. “Peygamberlerin Tebliğ Sıfatı ve Bu Sıfatın Arka Planını Oluşturmada Diğer Sıfatların Rolü”, *EBYÜ İlahiyat Fakültesi, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 10/35, (2011), 279.
- Şahin, Emrah. *Dinin Toplumsallaşmasında Aracı Bir Kurum: Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*. Ankara: TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Şahin, Haşim. *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Dinî Zümreler (1299-1402)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

- Şahin, Tuba Kevser. *Dinî Danışmanlık Bağlamında Aile İrşat ve Rehberlik Bürosu Faaliyetleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Şensoy, Merve. *Reşid Rıza'nın "Davet ve İrşad Okulu Projesi"nin Din Eğitimi Açısından İncelenmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Tatar, Burhanettin. "Kur'an'da Kıssaların Temel Anlamları Üzerine Felsefi Notlar", *Milel ve Nihal* 6/1 (2009), 99.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b İsa (279/892). *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Ammâd ed-Tayyar, İzzettin Dalî. Beyrut: Müessesetü'r-Risaletü'r-Nâşirun, 2017.
- Uğur, Mücteba. "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 314.
- Ürkmaz, Ahmet. "Nebevî Sünnette Mânevî Danışma ve Rehberlik: Abdullah b. Amr'ın "İbadet Hayatı" Görüşmesi", *Diyanet İlmî Dergi* 12/3 (2017), 15-20.
- Yalnız, Abdurrahman. *Bir Yaygın Din Eğitimi Türü Olarak Vaazlardan Cemaatin Beklentileri (Bursa Örneği)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbasiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 1/36.
- Yüksel Çamur, Fatma. "Dini Danışmanlıkta Danışan Danışman İlişkisi: Hadisler Çerçevesinde Teolojik Bir Bakış". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/2, (2020), 656.
- Yüksel Çamur, Fatma. "Küreselleşen Dünyada İrşat Hizmetlerinde Yeni Bir Alan: Dini Danışmanlık -Türkiye ve İngiltere Örneği" *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu [Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu (2011:Ankara)]*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Zilfi, Madeline C. *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması: Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*. çev. Mehmet Faruk Özçınar. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2008.